



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit

Bree, C. van; Toorn, M. van den; Wal, M.J. van der; Vries J.W. de

Citation

Bree, C. van, Toorn, M. van den, & Wal, M. J. van der. (1997). Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit. In *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen neerlandistiek* (pp. 13-53). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18137>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18137>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Paradigmawisselingen en constanten: 200 jaar taalkundige diversiteit

COR VAN BREE, MAARTEN VAN DEN TOORN en MARIJKE VAN DER WAL

1 De Nederlandse taalkunde tot omstreeks 1920

1.1 Inleiding

Bij de viering van 200 jaar neerlandistiek gaan wij ervan uit dat met de oratie van Matthijs Siegenbeek (1774-1854) op 23 september 1797 in Leiden de universitaire neerlandistiek is geboren. Of dit uitgangspunt voor iedereen even vanzelfsprekend is, valt te betwijfelen, nu recent andere kandidaten voor de geboorteplaats en het ouderschap naar voren zijn geschoven. Everwinus Wassenbergh (1742-1826), hoogleraar Grieks aan de universiteit van Franeker, had al op 27 februari 1790 de curatoren van zijn universiteit toestemming gevraagd om een college in de Nederlandse taal- en letterkunde te geven. Het is onduidelijk of dat college na de positieve reactie van de curatoren ook daadwerkelijk in 1790 van start is gegaan. De collegedictaten van studenten die zijn overgeleverd, beginnen in 1797, het jaar waarin het toen bevoegde gezag van de Bataafse Republiek had vastgesteld dat Wassenberghs leeropdracht niet alleen op het gebied van het Grieks, maar ook op dat van "de Nederduitsche Taalkunde" lag. Ook aan de universiteit van Harderwijk zijn vroege neerlandistieke activiteiten te signaleren. Meinard Tydeman (1741-1825), vanaf 1764 tot 1766 hoogleraar Grieks, geschiedenis en welsprekendheid, en zijn opvolger Herman Tollius (1742-1822) zagen het belang in van de studie van de Nederlandse taal. Tydeman gaf zijn studenten college over Adriaen Verwers (1654/5-1717) in het Latijn gestelde grammatica van het Nederlands, de *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* (1707) en Tollius gaf in 1773 college over de zuiverheid van het Nederlands. Laatstgenoemde behandelde tijdens zijn colleges een eigen grammatica van het Nederlands, die niet is gepubliceerd.

Wellicht zouden drie universiteiten dus om het geboorterecht van de neerlandistiek gestreden hebben, als Franeker en Harderwijk niet in bezuinigingsrondes waren gesneuveld. Met de komst van neerlandistische colleges aan de universiteit was overigens nog geen studie of specialisatie Nederlandse taal- en letterkunde ingesteld. De colleges van Tydeman, Tollius, Wassenbergh en Siegenbeek werden bijgewoond door juristen, theologen en classici die ze volgden als een propedeutisch vak; neerlandici waren er nog niet. Een voor de hand liggende vraag in een hoofdstuk speciaal gewijd aan de taalkunde is of het prille begin van de universitaire neerlandistiek samenvalt met de eerste taalkundige activiteiten met betrekking tot het Nederlands. Die vraag moet ontkennend beantwoord worden: het Nederlands was al ruim twee eeuwen voorwerp van taalbeschouwing voordat er

van universitaire kant belangstelling werd getoond. We zullen daarom kort iets over de voorgeschiedenis van 200 jaar neerlandistische taalkunde zeggen, zonder uiteraard enige volledigheid na te streven. Wel zal tegen de achtergrond van deze voorgeschiedenis in de loop van het hoofdstuk duidelijk worden hoe en in hoeverre de universitaire taalkunde aansluit bij eerder werk.

1.2 Voorgeschiedenis

In de Middeleeuwen, waarin het Latijn als communicatiemiddel op gebied van wetenschap, kerk en bestuur een dominante rol speelde, vond er geen studie van het Nederlands plaats. We treffen slechts incidenteel enkele observaties in Latijnse leerboeken aan, wanneer het Latijn wordt vergeleken met de moedertaal. In die situatie kwam verandering toen in West-Europa belangstelling voor de volkstalen ontstond: in de 15e eeuw al in Italië en in de 16e eeuw in Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Duitsland. Het is het begin van het zo geheten standaardisatieproces, de ontwikkeling van de verschillende standaardtalen, die overigens eeuwen in beslag zou nemen. De opbouw van een standaardtaal kan niet zonder codificatie geschieden: er is regelgeving nodig op het gebied van spelling en grammatica en de woordenschat dient te worden vastgelegd in woordenboeken. We zien dan ook vanaf de tweede helft van de 16e eeuw Nederlandse spellinggeschriften, grammatica's en woordenboeken verschijnen.

In Kiliaens *Dictionarium Teutonico-latinum* van 1574, een Nederlands-Latijns woordenboek, werd voor het eerst de Nederlandse woordenschat bijeengebracht. Dat gebeurde met streekaanduidingen als Vlaams, Hollands, Fries, Saksisch en dergelijke (Kiliaens eigen Brabants dialect was het uitgangspunt in zijn woordenboek), met de kanttekening *vetus*, als het een verouderd woord betrof, en etymologische opmerkingen. De *Nederlandsche Spellinghe* van de Gentse drukker Joos Lambrecht uit 1550 vormt het begin van een lange reeks spellingwerkjes. Het onderwerp spelling wordt ook aangesneden in voorwoorden bij zeer diverse geschriften en van tijd tot tijd laaien in de 17e en de 18e eeuw de spellingdiscussies hoog op. In de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst*, van 1584 komen naast de spelling de morfologie, indertijd etymologie genoemd, met voornamelijk regels voor flexie, en in beperktere mate syntaxis en prosodie aan bod. Het zijn de onderwerpen die meestal in de op de *Twe-spraak* volgende grammatica's eveneens aandacht krijgen, al varieert de mate waarin dat gebeurt.

De in de 17e en 18e eeuw gepubliceerde grammatica's, zoals bijvoorbeeld Christiaan van Heule's *Nederduitsche grammatica ofte Sprac-konst* (1625) en *Nederduitsche Sprac-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (1633), Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* (1653) en Arnold Moonens *Nederduitsche spraekkunst* (1706), zijn door 20e-eeuwse taalkundigen vaak negatief beoordeeld. Ze zouden prescriptief zijn en bovendien alle sporen van een Latijns keurslijf dragen. Bij deze door hedendaagse taalopvattingen gekleurde verwijten wordt echter uit het oog verloren dat de grammatica's binnen het standaardisatieproces de functie hadden om de regels voor de standaardtaal in

ontwikkeling aan te geven en dat ze dus als zodanig prescriptief dienden te zijn. Ook wordt voorbijgegaan aan de descriptieve gegevens die wel degelijk uit de betreffende grammatica's zijn op te diepen. Ten aanzien van het tweede bezwaar dienen we ons te realiseren dat indertijd de Latijnse grammatica het enige beschikbare grammaticale kader was en de begrippen uit de Latijnse grammaticale traditie de enige waren waarop auteurs van Nederlandse grammatica's konden terugvallen.

Naast de traditionele grammatica's en lexicografische producten zijn er slechts incidentele andere vormen van taalstudie te noemen. Een opmerkelijke klankleer is Petrus Montanus' *Bericht van een nieuwe konst, genaemt de spreekkonst* van 1635. Vijfentwintig jaar later werd in Frankrijk een grammatica gepubliceerd die zeer afweek van de traditionele, op Latijnse leest geschoeide werken: het was de *Grammaire générale et raisonnée*, een algemene of universele grammatica, gebaseerd op logische principes. Een bepaalde kring in Nederland was al snel op de hoogte van deze nieuwe taalkundige benadering. Binnen het Amsterdamse dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum werd al in 1671 aan een dergelijke 'grammatica generalis' gewerkt. Tot publicatie van zo'n rationalistische grammatica voor het Nederlands is het overigens niet gekomen; wel is een Italiaanse grammatica verschenen van de hand van Lodewijk Meijer, een belangrijk lid van het genootschap. Andere voorbeelden van invloed vanuit de logica of de filosofie op de taalbeschouwing zullen we nog tegenkomen (zie 1.4). Expliciete dialectologische of sociolinguïstische belangstelling komt in de 16e tot en met de 18e eeuw nauwelijks naar voren. Het blijft bij het incidenteel signaleren van verschijnselen. Zo worden dialectverschillen in grammatica's vermeld, veelal met indicatie van de voorkeursvorm, en worden bepaalde uitspraken of woorden afgekeurd, omdat ze bij een bepaalde laag van de bevolking courant zijn of tot de 'straattaal' behoren. Sociolectische verschillen in taalgebruik en dialectgegevens zijn ook te vinden in Lambert ten Kate's *Aenleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduytsche Sprake* (1723). Dit volumineuze tweedelige boek is echter in de eerste plaats een belangrijk historisch taalkundig werk, waarin Ten Kate de oudere fasen van verschillende Germaanse talen vergeleek en op een wetenschappelijke wijze de etymologie (in de huidige betekenis van het woord) beoefende. Hij wordt dan ook, samen met Franciscus Junius, die in 1665 voor het eerst de Gotische bijbeltekst uitgaf, als één van de grondleggers van de Germaanse taalwetenschap beschouwd. De filologische belangstelling voor oudere fasen van het Nederlands was in de 16e, 17e en 18e eeuw zeer gering: van alle Middeleeuwse teksten werd er slechts één, Melis Stoke's *Rijmkroniek*, uitgegeven, in elke eeuw één keer. Die situatie verandert drastisch in de eerste fase van de universitaire neerlandistiek, de periode tot 1920, waarin het verleden alle aandacht krijgt en de historische taalstudie centraal komt te staan.

1.3 Historische taalstudie centraal: Matthias de Vries en zijn school

Aanvankelijk was de universitaire neerlandistiek geheel op taalbeheersing gericht. Siegenbeek hield zich daarnaast in opdracht van de overheid met het ont-

werpen van een spellingregeling bezig. Deze spelling-Siegenbeek, de eerste officiële Nederlandse spellingregeling, werd in 1804 ingevoerd en vrij algemeen aanvaard. Van historische belangstelling is bij Siegenbeek weinig te merken net zo min als bij zijn collega-hoogleraren Nederlands die in de jaren 1815-1818 aan andere universiteiten werden aangesteld. We moeten daarvoor tot omstreeks de jaren vijftig wachten op de classicus Matthias de Vries (1820-1892), die in zijn Leidse studietijd belangstelling ontwikkelde voor Middelnederlandse en 17e-eeuwse teksten. Die belangstelling werd manifest met de publicatie van zijn teksteditie van de *Warenar* in 1843 en zijn rol in de in hetzelfde jaar opgerichte Vereniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde. Ook moet De Vries omstreeks die tijd op de hoogte zijn geweest van de resultaten van de historisch-vergelijkende taalwetenschap, die in Duitsland tot ontwikkeling was gekomen. Al zal hij daar niets over hebben vernomen van Siegenbeek, hij stond in contact met W.G. Brill (1811-1896), die hem vanaf 1842 drukproeven toestuurde van zijn historisch verantwoorde Nederlandse spraakkunst.

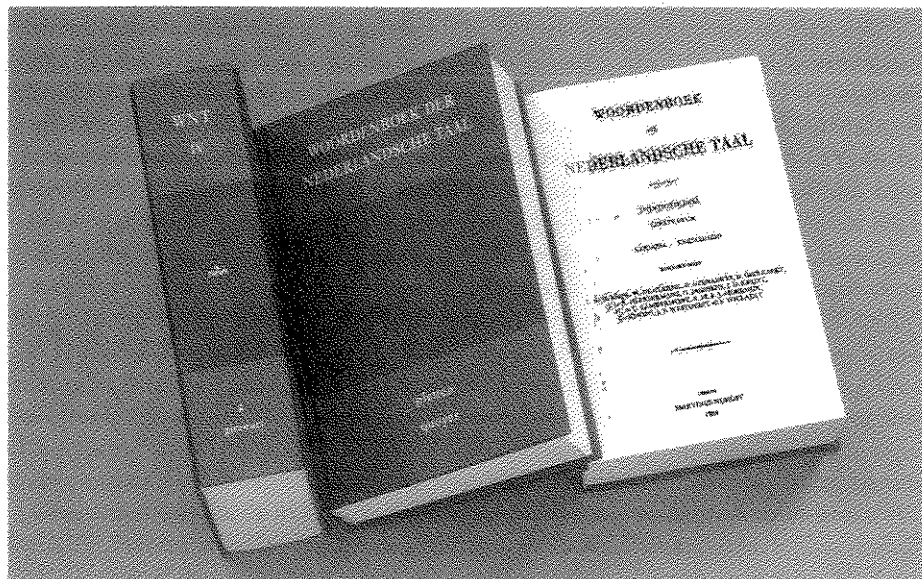
Wanneer Matthias de Vries, die bekend was met het werk van Jacob Grimm, in 1849 in Groningen tot opvolger van B.H. Lulofs wordt benoemd, wijst de titel van zijn oratie *De heerschappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid* op het voortzetten van de taalbeheersingslijn van zijn voorganger. Toch legt hij ook dan al nadruk op het belang van de historische taalstudie, die voor hem de ware richting van de Nederlandse taalkunde was. Vier jaar later, wanneer hij, zeer tot genoegen van zijn Duitse connecties Jacob Grimm en Hoffmann von Fallersleben, de Leidse leerstoel Nederlands gaat bekleden, neemt De Vries met zijn oratie *De Nederlandse taalkunde in haren aard en hare strekking* afscheid van de welsprekendheid en wijdt hij zich uitsluitend aan de historische taalstudie. Zijn taak in Leiden lag in de eerste plaats op het gebied van de Nederlandse taalkunde, maar hij deed veel meer, want ook het Gotisch, het Angelsaksisch, het Sanskrit, de letterkundige geschiedenis en de vaderlandse geschiedenis beschouwde hij als zijn domein. Pas jaren later werd hij van het onderwijs in die vakken ontlast door de aanstelling van aparte hoogleraren voor de betreffende gebieden. Intussen waren zijn ambities groot om zijn vak een plaats te geven en er de status van zelfstandige wetenschap voor te verwerven. Hij wilde de Nederlandse taalkunde erkend zien als een echt wetenschappelijke taalkunde. Men heeft De Vries wel gezien als aanhanger van een empiristische wetenschapsopvatting zoals die in de gevestigde natuurwetenschappen gold: de taalkunde zou bedreven moeten worden volgens de methode van de natuurwetenschappen, dus bijvoorbeeld met het opstellen van (klank)wetten. Hij zag dan ook een verschil tussen de vakgebieden taalwetenschap en filologie. Toch heeft hij zelf aan wat hij als echt wetenschappelijke taalkunde zag weinig bijgedragen: hij was veel meer filoloog en zijn kracht lag op het gebied van teksteditie en lexicografie. Op die terreinen hebben hijzelf en zijn leerlingen dan ook indrukwekkende prestaties geleverd.

De Vries was net als veel van zijn tijdgenoten, bijvoorbeeld Grimm, Bilderdijk, Halbertsma en J.A. Alberdingk Thijm, van mening dat de oudere taal beter was, omdat die meer flexie bezat. De interesse voor de oudste taalfase, die ook door

De Vries als de meest onbedorvene werd beschouwd, leidde ertoe dat na eeuwen van verwaarlozing de Middelnederlandse teksten nu de volle aandacht kregen. Boëndale's *Der Leken Spiegel* en Maerlants *Spiegel Historiael* bijvoorbeeld werden door De Vries in wetenschappelijk verantwoorde, kritische edities uitgegeven. Zijn leerlingen zetten de editie-activiteiten voort, ook voor het 17e-eeuws, waar De Vries, afgezien van zijn vroege *Warenar*-editie, niet veel meer aan gedaan heeft. Eelco Verwijs (1830-1880) verzorgde edities van zowel Middelnederlandse als 17e-eeuwse teksten. Jacob Verdam publiceerde naast grote Middelnederlandse tekstuittgaven van Maerlants *Historie van Troyen*, *Seghelijn van Jerusalem*, *Theophilus* en *Die Spiegel van Sonden*, alle met uitvoerige inleiding en aantekeningen, ook edities van 17e-eeuwse klassieken. Ook Jan te Winkel (1847-1927), hoogleraar te Amsterdam van 1892 tot 1918, heeft Middelnederlandse teksten uitgegeven. Frederik August Stoett (1863-1936), Te Winkels opvolger, had bijzondere belangstelling voor de taal van de 16e en 17e eeuw. Hij verzorgde een standaardeditie van Bredero's *Moortje* en gaf 16e-eeuwse kluchten uit. Tekstkritiek en woordverklaring stonden bij al deze editie-activiteiten centraal. Er was niet zozeer aandacht voor de taal van de oudere taalfasen op zichzelf, dus voor de vormleer, klankleer of syntaxis. Willem Lodewijk van Helten (1849-1917), vanaf 1882 hoogleraar te Groningen, is hierop een uitzondering.

Van Helten produceerde zowel een uitvoerige studie van het 17e-eeuws, *Vondels Taal. Een proeve van onderzoek naar de grammatica van het Nederlandsch der zeventiende eeuw* (1881), als een grammatica van het Middelnederlands. Zijn werk over Vondels taal, dat een klankleer, vormleer en syntaxis bevat, wordt nog steeds geraadpleegd vanwege het verzamelde materiaal. Zijn *Middelnederlandsche Spraakkunst* (1887) verscheen enkele jaren na Johannes Francks *Mittel-niederländische Grammatik* (1883). In beide grammatica's worden slechts een klank- en vormleer geboden. De syntaxis van het Middelnederlands trachtte Stoett in zijn dissertatie *Proeve eener beknopte Middelnederlandsche Syntaxis* (1889) voor het eerst in kaart te brengen. Van Helten, die zich ook nog op het gebied van het Oudnederlands (met een uitgave van de zo geheten Wachten-donckse psalmen) en het Oudfries heeft bewogen, werd in Duitsland zeer gewaardeerd, maar had in Nederland maar weinig aansluiting.

De lexicografie was, naast de edities, de andere belangrijke activiteit van De Vries en zijn school. Matthias de Vries stortte zich op twee enorme lexicografische projecten waarvan hij de omvang niet overzag: het Middelnederlands(ch) Woordenboek (MNW) en het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT). In 1864 verschenen de eerste twee afleveringen van het MNW, maar het werk aan dat woordenboek moest De Vries zeer tot zijn spijt opgeven, omdat hij al zijn energie in het WNT moest steken. Hij wist het WNT als een gezamenlijk project van Nederland en Vlaanderen van de grond te tillen. Hij had in verband met het WNT veel contact met de gebroeders Grimm, de samenstellers van het *Deutsches Wörterbuch*. De Vries wist zich ook te verzekeren van de medewerking van Lammert Allard te Winkel (1806-1868), met wie hij samen de redactie van het WNT vormde. Tot het voorbereidend werk behoorden het verzamelen van de bouwstoffen en het vaststellen van de spelling die in het WNT gehan-



Afb. 1 Woordenboek der Nederlandsche Taal

teerd zou worden. In *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling* (1863) zetten zij hun spellingprincipes uiteen. Hun spellingregeling, die gebaseerd was op de spelling van Siegenbeek, is bekend geworden als de spelling-De Vries en Te Winkel. Uit de inleiding bij het WNT blijkt dat De Vries het WNT als een schatkamer der taal, een "Nationaal Museum der taalvormen" zag. Het WNT zou zich bepalen tot de eigentijdse, dus 19e-eeuwse taal; oudere woorden of betekenissen werden opgenomen om de eigentijdse taal te verklaren. "Uit de werken van schrijvers der 17de en 18de eeuw zal slechts datgene worden opgenomen wat nog heden in eenig opzigt voor de taal belangrijk mag heeten", zo luidde het. Verouderde woorden en betekenissen zouden dus geen plaats in het woordenboek krijgen. Het aanvangspunt werd aanvankelijk op 1637, het jaar van de Statenvertaling, gesteld, maar later verschoven naar 1580, want "het tijdvak van de herleving onzer letteren omstreeks 1580 tot op den bloeitijd van Hooft is voor onze nationale ontwikkeling, ook uit taalkundig oogpunt, van te groot gewicht geweest, om bij de bewerking van het woordenboek met minder aandacht te worden bejegend". Dialectwoorden werden aanvankelijk in het algemeen niet opgenomen. De Vries had ook bezwaren tegen onkiese woorden, maar heeft dat standpunt op advies van Grimm gewijzigd. Hij stelde zich normatief op tegenover barbarismen die het Nederlands taaleigen zouden aantasten. Die normatieve instelling hadden de redacteurs die De Vries opvolgden niet. Zo is de opzet van het WNT enigszins gewijzigd: het is een historisch woordenboek geworden waarin op objectief-wetenschappelijke manier de ontwikkeling van de Nederlandse woorden vanaf de 16e eeuw tot omstreeks 1920 wordt beschreven.

De lange geschiedenis van het Woordenboek, waaraan De Vries zelf veertig

jaar heeft gewerkt, is ook in de beginperiode moeizaam geweest. Typerend is wat De Vries op 8 juni 1866 aan F.A. Snellaert over het WNT schrijft:

Het woordenboek is een slavenjuk, dat mij noodzaakt alle levensgenot aan de publieke zaak ten offer te brengen. Maar mag het mijn vaderland tot nut zijn, dan wil ik dit zonder morren doen. Al mijn collega's maken zich gereed om prettige reizen te ondernemen of naar buiten te gaan. Ik zal mij in mijn kamer opsluiten en arbeiden. Het zij zoo! Ik heb het beloofd en belofte maakt schuld!

Leerlingen van De Vries werden redacteur van het WNT. Eelco Verwijs (1830-1880) werd na de dood van L.A. te Winkel in 1868 aangesteld tot mederedacteur van het WNT; Albert Kluyver (1858-1938) werd eerst medewerker, toen redacteur en na de dood van De Vries in 1892 hoofd van de redactie tot aan zijn benoeming in 1911 tot hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde te Groningen. Ook Jacob Wijbrand Muller (1858-1945) is voor zijn hoogleraarschap in Utrecht vier jaar redacteur van het WNT geweest. Intussen hadden ook tijdgenoten wel door dat het WNT niet binnen enige afzienbare tijd afgerond kon worden. In diverse varianten verschijnt het rijmpje: "Als wij aan het woordje *zij zijn*/ Zullen allen blij zijn/ Die er bij zijn;/ Dat zullen niet wij zijn". (aantekening van mr. Hubrecht op een brief van De Vries van 30 maart 1884). Wij hopen de voltooiing nu voor het jaar 2000 te beleven.

Eelco Verwijs en Jacob Verdam waren intussen in 1873 begonnen te werken aan het MNW, waar De Vries niet meer aan toekwam. Het overlijden van Verwijs maakte dat zijn bijdrage uiterst beperkt is gebleven. Het MNW kan daarom beschouwd worden als het levenswerk van Jacob Verdam (1845-1919), vanaf 1878 hoogleraar in Amsterdam. In 1891 volgde hij in Leiden De Vries op en zette diens lijn geheel voort met zijn opvattingen dat zonder studie van oudere taalfasen geen wetenschappelijke studie van het Nederlands mogelijk was en dat verklaringen gezocht dienden te worden in het verleden. Na zijn emeritaat in 1915 ging de 70-jarige door met zijn werk aan het MNW, want zoals hij het zelf in zijn afscheidsrede formuleerde: "Al seghet ooc die wet: ganc henen!/ Mine crachte ne sijn niet verdwenen". Bij zijn dood in 1919 was de druk gevorderd tot *wedergeven* en lag er kopij tot *weigerlike*. Stoett die met zijn werkzaamheden aan spreekwoordenboeken zijn lexicografische interesse had getoond, voltooide het MNW in 1929. Daarmee was een belangrijk wetenschappelijk hulpmiddel voor het Middelnederlands gereed gekomen.

De Vries en zijn school werden, aangezet door de resultaten van de gebroeders Grimm en andere Duitse wetenschappers, aangetrokken tot de historische taalstudie. Zij kwamen tot het editeren van teksten, lexicografische arbeid en vergelijking van oudere woorden met de hedendaagse en het nagaan van hun ontwikkeling in vorm en betekenis. Er was echter meer op het terrein van de taalkunde te doen. Op het niet-filologische gebied van de taalwetenschap hebben De Vries en veel van zijn leerlingen zich echter nauwelijks bewogen, laat staan dat zij een bijdrage hebben geleverd. Grimms *Deutsche Grammatik*, die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de germanistiek, de werken van Rask, Bopp en Schleicher waren verschenen, en later ook die van de neogrammatici, maar de his-

torische grammatica en de inmiddels ook ontstane wetenschappelijke fonetiek (Sievers) lagen buiten het gezichtsveld van De Vries. Datzelfde gold voor zijn leerling Jan te Winkel, die zich met de germanistiek of de indogermanistiek weinig heeft ingelaten en slechts noodgedwongen enige tijd Oudgermaans heeft onderwezen. Hij publiceerde wel een *Geschiedenis der Nederlandsche Taal* (1901) [in 1890 reeds als *Geschichte der niederländischen Sprache* verschenen in H. Paul's *Grundriss*] en een *Inleiding tot de Geschiedenis der Nederlandsche Taal* (1905). Te Winkels geschiedenis is onze eerste uitvoerige taalgeschiedenis, waarin klankleer, vormleer, woordvorming en externe taalgeschiedenis aan de orde komen; alleen het onderdeel syntaxis ontbreekt. Het ontbreken van specifieke deskundigheid op het gebied van de historisch-vergelijkende taalwetenschap kwam ook naar voren in Verdams in 1890 verschenen *De Geschiedenis der Nederlandsche Taal*. Kritiek bracht hem ertoe bij herdruk de hulp in te roepen van professor B. Sijmons, die de hoofdstukken over het Germaans en het Indogermaans voor de tweede druk heeft bewerkt (die met de titel *Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal* in 1902 verscheen). Verdams populariserende boek biedt overigens voornamelijk externe taalgeschiedenis. We zullen in het vervolg nog zien dat Te Winkel zich ook met dialectstudie heeft beziggehouden en daarmee ook invloed op zijn leerlingen heeft gehad, getuige de vele dialectgrammatica's die tijdens zijn professoraat aan de Universiteit van Amsterdam zijn verschenen (zie 2.1).

Buiten de school van De Vries vond ook historische taalstudie plaats, met name op het gebied van de etymologie en de historische grammatica. Hier kan het etymologisch werk van Johannes Franck (Bonn) en Nicolaas van Wijk (Leiden) genoemd worden, dat resulteerde in het bekende *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* (1912). Naast het historisch overzichtswerk van Jan te Winkel verschenen de historische grammatica's van Vercoullie (Gent; 1892) en later Van der Meer (Heidelberg; 1927). De Gentse hoogleraar Jozef Frederik Vercoullie en de Frankfurtse hoogleraar Marten Jan van der Meer gingen beide retrograde te werk, dat wil zeggen vanuit de hedendaagse taalsituatie naar het verleden. Dat is niet het geval in het beroemde werk van Moritz Schönfeld, *Historische grammatica van het Nederlands* (1921).

Terugblikkend kunnen we ons bij het eerder in de vakliteratuur gegeven oordeel aansluiten dat de negentiende-eeuwse universitaire neerlandistiek de ontwikkelingen op het gebied van de historisch-vergelijkende taalstudie veeleer tot op zekere hoogte heeft gevolgd dan dat ze er substantiële bijdragen aan heeft geleverd. Dat werd overigens door andere Nederlanders zoals J.H.C. Kern, P.J. Cosijn en B. Sijmons wel gedaan. Van De Vries en zijn school is weleens gezegd dat zij hun werkmethode en hun werkprogramma hun hele leven trouw zijn gebleven. Dat betekende dat nieuwere taalkundige stromingen zoals de fonetiek en fonologie, de taalpsychologie, taalsociologie en taalgeografie, op een enkele uitzondering na, vrijwel langs hen heengingen. "Het vergeelde perkament hield hen gevangen, hun leven lang", merkt een geschiedschrijver op (Karsten 1949:5). Wat er buiten het vergeelde perkament nog omging in de taalkunde tot 1920 zullen we nu zien.

1.4 Synchronie taalkunde: de traditionele grammatica

In de 19e-eeuwse taalwetenschap zijn drie stromingen te onderscheiden, te weten de normatief-kritische, de algemeen-filosofische en de historische grammatica of taalkunde, drie lijnen die overigens ook in voorafgaande eeuwen zijn te vinden. Over de historische lijn hebben we al gesproken. In de 19e eeuw is de algemeen-filosofische lijn te vinden bij Johannes Kinker, die in zijn taalbeschouwing uitging van de kantiaanse filosofie, en op een andere wijze bij Taco Roorda en zijn logische analyse. Op die logische analyse is de zo geheten redekundige ontleding gebaseerd, die in Roorda's *Over de deelen der rede en de rede-ontleding of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie* uit 1852 voor het eerst wordt gepresenteerd. Tot dan toe waren er in grammatica's slechts indelingen in een enigszins wisselend aantal woordsoorten gemaakt. De al eerder in verband met het WNT genoemde L.A. te Winkel nam overigens in 1858 scherp stelling tegen Roorda, die naar zijn mening een te sterk verband tussen taal en logica legde. De kritiek van Te Winkel op Roorda's grammaticale opvattingen had overigens tot gevolg dat de logische analyse als taalkundige activiteit omstreeks 1870 van de universiteiten verdween en alleen voort bleef leven in het onderwijs buiten de academie: in vele schoolspraakkunsten en onderwijstijdschriften. De derde lijn, de normatief-kritische aanpak, die in de 18e eeuw hoogtij vierde in bijvoorbeeld de reglementerende spraakkunst van Arnold Moonen, wordt in de 19e eeuw voortgezet in de *Nederduitsche spraakkunst* (1805) van Petrus Weiland. In deze grammatica, die Weiland schreef in opdracht van de overheid en die de pendant van Siegenbeeks spellingregeling vormde, werd veel aandacht aan naamvallen en de genusproblematiek besteed. Met de grammatica van de predikant Weiland bevinden we ons eveneens buiten de universitaire neerlandistiek. Dat geldt evenzeer voor Willem Gerard Brills grammatica, de *Hollandsche Spraakleer* (1846), al werd de auteur later hoogleraar te Utrecht.

Van moderne taalkunde in de zin van beschouwing van de eigentijdse taal was aan de universiteiten in de 19e eeuw en nog lang daarna weinig sprake; wel daarbuiten, met name op de middelbare scholen – zelfs op de lagere scholen –, de onderwijzersopleidingen (normaalscholen, later kweekscholen geheten) en de cursussen voor middelbare akten werd uitvoerig aandacht besteed aan de taalkunde van het eigentijdse Nederlands, maar dan wel in de vorm van wat we later zijn gaan noemen: traditionele grammatica, in de vorm van zinsontleding en woordbenoeming. Zoals al gezegd kwam deze traditionele grammatica aan bod in schoolspraakkunsten en vaktijdschriften. Een toonaangevend tijdschrift op dit gebied was *Taal en letteren*, dat van 1891 tot 1906 bestond. Hoewel in dit periodiek aandacht voor spraakkunst gevraagd werd, was men niet zonder meer geporteerd voor de logische analyse; veeleer richtte men zich in dit tijdschrift op het individuele van het taalgebruik. Taalopvoeding moest gericht zijn op de ontwikkeling van de vermogens tot expressie van de individuele mens en men moest niet belemmerd worden door schrijftaaltraditie met allerlei kunstmatige voorschriften op het gebied van genusonderscheid en daarvan afhangelende flexie. Er werd gestreefd naar spellingvernieuwing in de zin van Kollewijn (waarover straks

meer) en de historisch georiënteerde grammatica werd afgewezen. De met dit tijdschrift verbonden namen waren die van echte 'onderwijsmensen': Buitenrust Hettema, Van den Bosch en Talen. Ook toen dit tijdschrift ophield te verschijnen, bleef deze moderne richting bestaan. *Taal en letteren* vond zijn voortzetting in *De nieuwe taalgids*, een tijdschrift dat in 1907 werd opgericht door Van den Bosch, Koopmans en De Vooy. Alleen de laatste twee namen prijken als redactieleden op het omslag en na de dood van Koopmans zette De Vooy in z'n eentje de redactie voort tot in 1946. Daarna werd de redactie gestadig uitgebreid en het tijdschrift ontwikkelde zich tot het toonaangevende tijdschrift op het gebied van de neerlandistiek tot het in 1995 na 88 jaargangen werd opgeheven. Het karakter van *De nieuwe taalgids* was in al die jaren langzaam maar zeker veranderd: van een tijdschrift voor onderwijzers was het geworden tot een tijdschrift voor academici; er was zelfs een tijd dat vrijwel ieder zich respecterend neerlandicus op dit tijdschrift geabonneerd was en zich om de twee maanden geïnformeerd wist over de belangrijkste publicaties en ontwikkelingen op zijn vakgebied.

Het is bijna paradoxaal te noemen dat de in onze ogen belangrijkste grammaticus van die tijd zich buiten die toonaangevende tijdschriften ontwikkelde. Het gaat hier om C.H. den Hertog (1846-1902), een Amsterdamse hoofdonderwijzer, wiens *Nederlandsche spraakkunst* uit de jaren 1892-1896 tot op de dag van vandaag geraadpleegd wordt als een standaardwerk op het gebied van de traditionele grammatica. Bij die term 'traditioneel' passen hier een paar kanttekeningen. Het is duidelijk dat deze benaming pas bij latere reflectie op bepaalde grammaticabeoefening van toepassing is geworden. In het algemeen kan men stellen dat deze grammatica-opvatting vooral logisch-semantic van aard is en daarnaast een normatief karakter bezit. Wanneer we zien dat de stof in veel van de schoolgrammatica's uit deze tijd niet expliciet in regels wordt aangeboden, maar meestal in de vorm van voorbeelden, die een beroep doen op de taalkundige intuïtie van de gebruiker van zulke leerboeken, dan wordt duidelijk dat latere kritiek deze exemplificatorische benadering als onwetenschappelijk verwierp. Daar komt bij dat veel traditionele spraakkunsten weinig theoretische fundering vertonen en daarmee een weinig wetenschappelijke indruk maken. Toch mag niet uit het oog worden verloren dat de traditionele grammatica, hoe negatief ook gekwalificeerd, grote bruikbaarheid en levenskracht heeft bewezen. Generaties Nederlanders hebben hun taalkundige vorming op school door middel van traditionele spraakkunst verkregen en tot op de huidige dag is een groot deel van de gangbare terminologie op het gebied van de zinsontleding en woordbenoeming afkomstig van deze vorm van grammatica.

Den Hertog was stellig de belangrijkste vertegenwoordiger van deze traditie: zijn werk sluit eigenlijk de logische traditie af en vormt er het hoogtepunt van. Maar hij is ook iemand van het compromis: hij is een voorstander van de logische analyse, maar hij verwerpt niet het taalgevoel, de favoriete norm van de *Taal en letteren*-adepten. Daarnaast ziet hij ook een plaats voor de historisch gerichte taalbeschouwing, speciaal wanneer die het inzicht in de moderne taal ten goede kan komen. Het is hierdoor niet verwonderlijk dat in Den Hertogs werk veel voorbeeldmateriaal te vinden is dat afkomstig is uit literaire producten uit zijn

eigen tijd en uit voorafgaande perioden. Dat heeft hem met het odium beladen dat zijn uitgangspunt de schrijftaal was. Het was één van de belangrijkste kritiekpunten van De Vooy, die in de eerste jaargang van *De nieuwe taalgids* Den Hertogs grammaticale opvattingen categorisch afwees. Hij verweet hem het formuleren van willekeurige spraakkunstregele, het doorenmengen van ongelijksoortige taal en de verwarring van klank en teken. De Vooy stoorde zich aan het aangenomen primaat van de schrijftaal en eiste dat een grammaticus zich zou baseren op de levende taal, geheel in overeenstemming met de *Taal en letteren*-denkbeelden.

De afwijzing van Den Hertogs aanpak door *De nieuwe taalgids*, een belangrijk tijdschrift in de wereld van de onderwijzers, zal er niet vreemd aan zijn dat zijn hoofdwerk pas na tien jaar herdrukt werd en dat pas in 1973 een opgefriste editie het licht zag. Dat was wel nodig: de grammatica van Den Hertog was een gezocht boek geworden, want veel taalkundigen zagen in, dat dit driedelige werk een schat aan gegevens bevatte en een doorwrocht overzicht bood van de logisch-semantic, de 'traditionele' grammatica. Het is goed daarbij in het oog te houden dat in die traditionele spraakkunstopvatting het een en ander veranderd is in de loop der jaren. Zo doet het de moderne zinsontleder vreemd aan, te merken dat Den Hertog een bijvoeglijke bepaling bij de zinsdelen opsomt, terwijl wij in onze dagen deze ontleedkundige categorie als een deel van een zinsdeel beschouwen. Dat doet echter niets af aan het feit dat Den Hertog de Nederlandse grammatica beschreven heeft met een precisie en een volledigheid die na hem niet meer in een vergelijkbaar werk op deze wijze tot uitdrukking zijn gekomen.

De Vooy heeft met zijn afwijzing van Den Hertog ongelijk gekregen van de geschiedenis. In de eerste jaren van onze eeuw was er echter niets dat daarop wees. De Vooy vertegenwoordigde de moderne taalbeschouwing van die dagen: naast psychologische waarneming die in de plaats moest komen van de logische analyse stond bij hem de aandacht voor het semantische aspect van de taal voorop. In een reeks van artikelen, eerst in *De nieuwe taalgids* gepubliceerd en later gebundeld verschenen, behandelde hij verschijnselen als homonymie, synonymie, metafora, eufemisme, scheld-, spot- en vleienamen en veel andere onderwerpen, waarmee hij vooral een breed publiek van onderwijsgeevenden aan zich verplichtte. De Vooy's invloedssfeer kon zich nog verder uitbreiden toen hij in 1915 tot hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde benoemd werd aan de universiteit van Utrecht. Het is bevreemdend dat een zo invloedrijk neerlandicus daarna nog meer dan dertig jaar heeft gewacht voordat hij zelf met een grammatica voor het voetlicht trad. Het duurde tot 1947 voordat De Vooy's *Nederlandse spraakkunst* werd gepresenteerd als de vrucht van tientallen jaren studie en college over grammatica, maar veel van wat in die jaren nieuw was, was na de Tweede Wereldoorlog qua presentatie en opvatting verouderd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de programmatische opbouw van het werk: synthetisch, van klein naar groot. Eerst worden de spraakklanken behandeld, dan de woordsoorten, daarna de woordvorming en de woordbetekenis, dan de woordgroep en tenslotte de zin. Dat is een volgorde die een taalkundige genese suggereert die door De Vooy's critici sterk betwijfeld werd. Bovendien had De Vooy gekozen voor een gemengd synchronisch-diachronische benadering, een werkwijze die in 1947

allerm minst meer vanzelf sprak. Zo is te verklaren dat een werk dat veel waardevolle observaties bevatte, niet meer de functie kon hebben die het in de jaren twintig en dertig ongetwijfeld gehad zou hebben.

Met de vermelding van De Vooys' spraakkunst zijn we op de geschiedenis vooruitgelopen. De geest van *Taal en letteren*, de 'frisse wind' in het taalonderwijs was vooral in de beginjaren van onze eeuw het duidelijkst merkbaar. De sterke nadruk die op de studie van de beschaafde spreektaal viel, zorgde er ook voor dat men zich bewust werd van het achterblijven van de spelling bij de weergave van die natuurlijke taal. Zo verscheen in 1891 al een aanval op de spelling van De Vries en Te Winkel van de hand van R.A. Kollewijn onder de titel *Onze lastige spelling*. Kollewijn pleitte voor een sterke vereenvoudiging van de spelling zoals afschaffing van het op etymologische gronden gehandhaafde onderscheid tussen *koolen* en *kolen* en dergelijke schrijfwijzen: beter zou een consequente toepassing zijn van de schrijfwijze met één vocaalteken in open lettergrepen, dus *delen* in plaats van *deelen*. Ook kon de – alleen historisch verklaarbare – *sch* in *vleesch*, *mensch* e.d. vervangen worden door een enkele *s*.

Deze voorstellen vonden veel weerklank bij onderwijsgeevenden, maar de spelling van Kollewijn werd niet officieel erkend en zo gebeurde het dat veel onderwijsmensen en modern gezinde schrijvers deze spelling in hun geschriften toepasten (zoals A.M. de Jong, Theo Thijssen, Garrit Stuijveling), maar in de klas de 'oude' spelling moesten doceren. Inmiddels was er ook de nodige kritiek op Kollewijns voorstellen: de hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit, J. Wille, nam scherp stelling tegen Kollewijn, die hij 'taalbederf' verweet. Zo ontstond van lieverlee een spellingsstrijd, een fenomeen dat op gezette tijden de kop opsteekt.

Omstreeks 1920, het begin van de volgende periode, loopt de beoefening van de traditionele grammatica nog door. Het spreekt vanzelf dat sinds het begin van de 19e eeuw een zekere evolutie in de taalkundige opvattingen waar te nemen valt. Toch is in de hier behandelde werken – het kon niet anders dan een summiere opsomming zijn – de achtergrond van de logica (alleen al in termen als 'onderwerp' en 'gezegde') als constante aanwezig. We zullen dat ook zien, wanneer we de grens van 1920 overschrijden. In de volgende periode, die loopt van 1920 tot 1950 doen zich echter ook heel nieuwe ontwikkelingen voor: de uitbouw van de taalgeografie en het ontstaan van de structurele taalkunde.

2 De taalkunde van rond 1920 tot 1950: van taalgeografie naar structurele taalkunde

2.1 Dialectologie vóór 1920

De tweede periode in de ontwikkeling van de taalkunde kunnen we omstreeks 1920 laten beginnen. Een argument hiervoor is dat in die tijd de taalgeografie in de Nederlandse taalkunde gaat domineren. Deze vorm van dialectologie vindt ook, zoals we zullen zien, haar doorwerking in de historische taalkunde. De

grote bloei van de taalgeografie, in het algemeen van de dialectologie is echter al in de vorige periode voorbereid. Een kleine terugblik is daarom nodig.

De dialectologie vóór 1920 bestond vooral uit de studie van afzonderlijke dialecten, van bepaalde plaatsen en streken. In Nederland gebeurde dat volgens de neogrammatistische methode: men ging uit van de Oud(west)germaanse klanken en stelde vast hoe die in de moderne dialecten werden teruggevonden. Daarbij werd ook vaak aandacht besteed aan de vormleer, die echter beperkt bleef tot de verbuiging en de vervoeging. Er ontstonden dus historische grammatica's (en historisch-grammaticale studies) van bepaalde dialecten: van Roermond, Noordhorn, Oud-Beierland, de Zaanstreek, Noord-Beveland, West-Voorne (Goeree), de Noordwest-Veluwe enz. In Vlaanderen deed men het anders: in de school van de Leuvense hoogleraren P. Colinet en L. Goemans ging men uit van het hedendaagse dialect en ging men na op welke Oud(west)germaanse klanken de hedendaagse teruggaan. Men stelde dus in plaats van klankwetten herkomstregels op. Daarbij maakte men in vergelijking met het noorden van een rijkere materiaalverzameling gebruik en had men, onder invloed van de Franse fonetiek (P.-J. Rousselot), ook meer aandacht voor fonetische details. Opmerkelijk is verder dat terwijl in het noorden vooral plattelandsdialecten buiten het Randstadgebied werden bestudeerd, men in het zuiden veel meer belangstelling voor het stadsdialect had (Aalst, Leuven, Antwerpen enz.). De verklaring voor de geringe belangstelling daarvoor in het noorden is dat het Standaardnederlands daar veel vroeger dan in het zuiden een sterke positie in de steden heeft gekregen, waar voor het westen, het ontstaansgebied van het Standaardnederlands, nog bij komt dat er vanaf het begin slechts een gering verschil tussen deze variëteit en het dialect bestond.

Behalve grammatica's werden er ook woordenlijsten en woordenboeken gemaakt. In het zuiden heten de laatste met een treffende term *idios* (naar Grieks *idios* 'eigen'): het zijn verzamelingen van specifieke dialectwoorden en betekenissen die in de algemene taal niet voorkomen. Ze dienen er o.a. toe het Vlaamse gevoel van eigenwaarde, zowel tegenover de Franse als de Noordnederlandse (Hollandse) cultuur, te versterken (Vlaamse Beweging). Ze zijn de voorlopers niet alleen van de vele populaire maar ook van de grote wetenschappelijke woordenboeken van tegenwoordig. Er verschenen ook, soms uitgebreide, verzamelingen van dialectteksten. Verder werden niet alleen dialecten maar ook groeps- en vaktalen beschreven, de taal van steenbakkers, smeden, metselaars enz. Ten slotte: men begon ook studie te maken van plaats- en persoonsnamen. De romantische liefde voor eigen land of streek is bij dit alles een belangrijke inspiratiebron zoals ook nog heden ten dage bij de vele leken die zich met het dialect bezighouden.

In de periode vóór 1920 valt ook een belangrijke aanzet tot de ontwikkeling van de taalgeografie. Deze vorm van dialectologie, waarin de regionale spreiding van afzonderlijke elementen wordt bestudeerd en in kaart gebracht, werd in sterke mate gestimuleerd door de neogrammatici. Zij meenden dat klankwetten uitzonderingsloos verliepen, dat wil zeggen in alle in aanmerking komende woorden, en bij alle leden van een bepaalde taalgemeenschap tegelijk optraden. Zij

hoopten hiervoor de bevestiging van de taalgeografie te krijgen. Zoals we echter zullen zien, bleek dit een misrekening te zijn.

De opkomende taalgeografie stelde nieuwe eisen aan de materiaalverzameling; er kon niet volstaan worden met de gegevens van die plaatsen of streken waarvoor men toevallig over een grammatica of een woordenboek beschikte. Het was nodig enquêtes over grote gebieden te organiseren; omdat mondelinge interviews te veel tijd kosten, moesten die wel schriftelijk worden georganiseerd. De eerste enquête in het noorden was die van 1879, georganiseerd door het Aardrijkskundig Genootschap. De vragenlijst, waarin 184 woorden en zinnen ter vertaling werden aangeboden, was opgesteld door de Leidse hoogleraar (in het Sanskrit!) J.H.C. Kern. In 1895 zond de Amsterdamse hoogleraar Jan te Winkel (leerling van Matthias de Vries: zie 1.3) een nieuwe lijst ter aanvulling uit. Uit deze lijst blijkt dat de neogrammatistische ideeën intussen ons land bereikt hadden: hij bevatte onder andere 113 reeksen woorden met historisch gezien hetzelfde vocalisme, met de bedoeling te zien welke representatie deze in de moderne dialecten hadden gekregen. Ook in het zuiden werden enquêtes georganiseerd. De belangrijkste is die van 1885 en volgende jaren van de Leuvense hoogleraar en latinist P. Willems, die met een enorme lijst materiaal verzamelde in het zuiden (inclusief het zuiden van Nederland) en het aangrenzende Rijnland. Het omvangrijke materiaal wordt in Gent bewaard.

De eerste die systematisch gebruik maakte van het in het noorden verzamelde dialectmateriaal, was Te Winkel zelf, in zijn *De Noordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten met tekst* (Leiden 1899-1901). De bedoeling was onder andere voor iedere klinker of tweeklank van het Oudgermaans een apart deel te publiceren. Te Winkel dacht dus al in termen van afzonderlijke taalelementen, maar hij ging nog niet zo ver bij een bepaalde klank ook per woord te differentiëren. Later (zoals we hieronder zullen zien) werd men er zich van bewust dat de verspreiding van een bepaalde klank niet in alle woorden hetzelfde hoeft te zijn. Verder dan twee delen is Te Winkel echter niet gekomen: in het ene deel wordt de "Germaanse" lange *ae*, in het andere deel de "Germaanse" lange *i* behandeld (telkens met een kaart). We mogen Te Winkel, die ook op vele andere gebieden naam gemaakt heeft (zie hoofdstuk II en 1.3), als een belangrijke pionier van de Nederlandse taalgeografie beschouwen. In zijn ideeën is hij een overgangsfiguur. Zo maakte hij voor zijn *Geschichte der niederländischen Sprache* (zie 1.3) een indelingskaart van de Nederlandse dialecten. Hiervoor ging hij uit van de klassieke op stammen gebaseerde indeling in Fries, Frankisch en Saksisch, een indeling volgens het stamboommodel: uit een oorsprongstaal, in casu het Oudwestgermaans, splitsen zich door divergerende ontwikkelingen verschillende talen af. Maar door zijn taalgeografisch werk had Te Winkel al wel in de gaten dat de werkelijkheid minder eenvoudig was. Daarom onderscheidde hij ook overgangsdialecten die hij aanduidde met termen als Hollands-Fries, Fries-Frankisch, Saksisch-Frankisch, Hollands. Hier manifesteert zich al een inzicht dat pas later goed zal doordringen, namelijk dat dialecten niet los van elkaar staan. Dialecten beïnvloeden elkaar, of anders gezegd: sprekers van verschillende dialecten nemen klanken en vormen van elkaar over. Het gevolg hiervan is dat

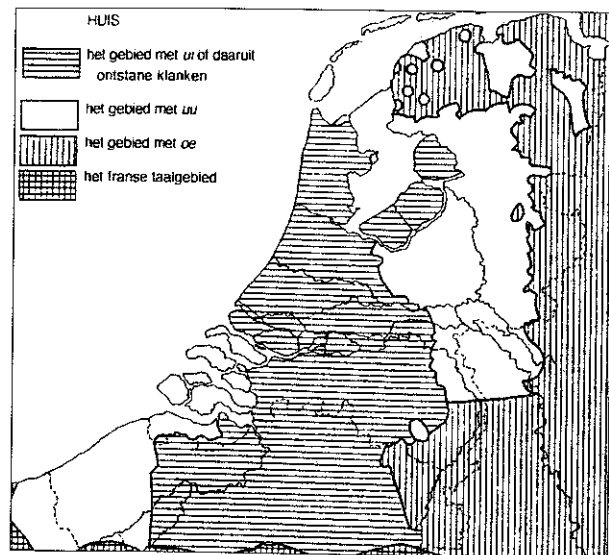
tussen de dialecten heel vaak geen scherpe grenzen te trekken zijn. Deze visie zal ons nu verder bezighouden.

2.2 De dominantie van de taalgeografie

Zoals aan het begin van deze paragraaf is opgemerkt, wordt omstreeks 1920 de taalgeografie dominant. De invloed ervan op de historische taalkunde kan niet gemakkelijk overschat worden. Paradoxaal genoeg werden de in de periode na 1920 verschijnende historische studies in sterke mate gestimuleerd door het onderzoek van moderne dialecten. Dat neemt niet weg dat er ook historische studies te noemen zijn die meer door de teksten werden geïnspireerd. Zo verschenen er nogal wat studies over de aanspreekvormen, o.a. over het ontstaan van *jullie* en van *u* als subjectsvorm. Ook de ontsluiting en beschrijving van materiaal uit oudere fasen gaat in deze periode verder. Dat geldt ook voor de publicatie van dialectgrammatica's en -woordenboeken.

De grote opbloei van de Nederlandse taalgeografie na 1920 hangt samen met ontwikkelingen in Duitsland. Evenals bij de opkomst van de historische taalkunde heeft het Duitse voorbeeld een belangrijke rol gespeeld. Georg Wenker, Ferdinand Wrede en Theodor Frings zijn in dit verband belangrijke namen. Vooral in Vlaanderen was er echter ook een belangrijke invloed van de Franse taalgeografie (J.L. Gilliéron). Met de Nederlandse taalgeografie is onlosmakelijk de naam van G.G. Kloeke verbonden. Deze was van oorsprong germanist: hij studeerde onder andere te Leipzig, promoveerde daar op het Nederduitse dialect van Finkenwerder en was van 1911-1914 en 1925-1934 werkzaam aan de Universiteit van Hamburg. Daar schreef hij het boek waardoor hij beroemd is geworden en waaraan zelfs in het bekende handboek van de Amerikaanse linguïst Leonard Bloomfield (*Language* (1933)) aandacht besteed wordt. De titel luidt: *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten* (1927). Het materiaal had hij voor een belangrijk deel verzameld op zijn fietstochten door de oostelijke provincies. Door middel van fragmenten uit zijn dagboek (uitgegeven door zijn vrouw M.J. Kloeke-Van Lessen) krijgen we een heel aardig idee van wat hij op die tochten allemaal meemaakte. Het langs deze weg verzamelde materiaal vulde hij aan door middel van een enquête "Dialectgeographie in zakformaat" die in een groot aantal kranten en tijdschriften werd afgedrukt. Zijn verdiensten voor de Nederlandse taalkunde vonden erkenning toen hij in 1934 tot hoogleraar in Leiden werd benoemd.

In de inleiding van zijn boek heeft Kloeke zijn ideeën over taalverandering onder woorden gebracht. Taalverandering is voor een belangrijk deel een kwestie van overname, van ontlending. Prestige, status spelen hierbij een belangrijke rol: het zijn de lagere standen die de klanken en vormen van de hogere overnemen. Het is dus niet de "kwantiteit" maar de "kwaliteit" die de doorslag geeft. Zo hebben zich (betoogt Kloeke in hoofdstuk 2 van de *Expansie*) in de Friese streek het Bildt, toen dat in de 16e eeuw ingedijkt werd, zowel Hollandse als Friese boeren gevestigd. De taal van het Bildt is Hollands geworden, niet omdat



Afb. 2 De huis-kaart volgens Kloeke. In: G.G. Kloeke, Verzamelde opstellen, Assen, 1952.

de Hollanders in de meerderheid waren maar omdat ze als representanten van een hogere cultuur door de Friezen werden nagevolgd. Dat taalverandering van boven naar beneden gaat, blijkt ook op treffende wijze uit het voorkomen van hypercorrecties: mensen willen correct praten maar passen hun correcties ook op "correcte" vormen toe. Zo haalt Kloeke in een artikel als voorbeeld een Leidse gymnasiast aan die weet dat hij niet (op plattelands wijze) *koei* maar *koe* moet zeggen. Hypercorrect vraagt hij dan (men schreef nog met pen en inkt) om een *vloe* in plaats van om een *vloei*.

Het concrete onderwerp van *De Hollandsche Expansie* is de uitspraak van *huis* en *muis* in de dialecten: *huis*, *muis* (met diftong); *huus*, *muus* (met oude monofong); *hoes*, *moes* (met nog oudere monofong). Grosso modo is de taalgeografische verdeling hierbij als volgt: *ui* (en daaruit ontstane klanken) in het Hollands-Brabantse middengebied; *uu* in het zuidwesten en ook in gebieden in het oosten, noorden en midden; *oe* aan de oostelijke periferie. In Kloeke's visie heeft de oude *uu*-klank zich vanuit het zuiden, door Brabantse expansie, naar het noorden uitgebreid. Ook de latere *ui*-klank komt daarvandaan. Bij de laatste klank hebben de Brabantse immigranten, die vooral na de val van Antwerpen in 1585 in groten getale naar het noorden uitweken, een belangrijke rol gespeeld. Als vertegenwoordigers van een hogere cultuur werden ze door de Hollanders, om te beginnen die in Amsterdam, nagevolgd, een visie die we overigens al bij Te Winkel vinden. Maar terwijl de *ui* via de hogere sociale niveaus binnendringt, wordt te zelfder tijd vanuit Amsterdam door lagere "maritieme" milieus (schippers en dergelijken) de oude *uu*, over de Zuiderzee heen, overgebracht naar noordelijke en oostelijke streken: de Hollandse expansie. Terwijl dus oorspronkelijk het cultureel en talig centrum in het zuiden, in Brabant lag (Antwerpen!), verschuift dat in de 16e eeuw naar Holland, naar Amsterdam. Dat weerspiegelt zich in de isoglossenstructuren: de loop van de isoglossen wordt sinds die eeuw in het noorden door Amsterdam bepaald. Kloeke demonstreerde dat ook aan de hand van

zijn *du*-kaart: dit oude voornaamwoord blijkt vanuit het westen naar de periferie van het taalgebied teruggedrongen te zijn.

Uit bovenstaande weergave is duidelijk geworden hoe Kloeke dacht in termen van overname, anders gezegd: van expansies, hoewel hij zeker ook rekening hield met autochtone ontwikkelingen. Die expansies verliepen voor ieder taalelement weer anders en per klank zelfs voor ieder woord. Ieder woord heeft zijn eigen geschiedenis, zoals het wel eens wat extreem wordt geformuleerd. Bij *huis* blijkt in Overijssel de *uu*-klank verder naar het oosten voor te komen dan bij *muis*, wat Kloeke toeschreef aan een verschil in frequentie: *huis* wordt vaker gebruikt en de nieuwe *uu*-klank kan daarin dan ook eerder worden opgemerkt en overgenomen. Hier komen we in aanraking met wat later het proces van lexicale diffusie genoemd zal worden. In dit licht kunnen ook de beroemde relictten worden geïnterpreteerd: woorden waarin in het diftongengebied de oude *oe* of *uu* bewaard gebleven is (vergelijk *groezelig*, *gruzelementen* naast *gruis*). Intussen zijn we wel ver van de oude neogrammatistische ideeën geraakt: een klankverandering blijkt dus niet bij alle woorden tegelijk plaats te vinden en ook niet bij alle leden van een taalgemeenschap tegelijk. Wat dit laatste betreft blijken er trendsetters en navolgers te zijn. Het is niet verwonderlijk dat Kloeke wel een sociolinguïst avant la date is genoemd. Vóór in zijn boek staat een citaat van de Duitse romanist Hugo Schuchardt (1842-1927). Niet verwonderlijk: Kloeke voelde veel affiniteit met de ideeën van deze geleerde. Volgens Schuchardt was taal een sociaal product; hij bestreed de mechanistische visie van de neogrammatici met hun uitzonderingsloosheid van de klankwetten. Toch was Kloeke geen Schuchardt-fanaat: later beklemtoonde hij dat de klankontwikkeling primair via regelmatige klankwetten verloopt.

Het boek van Kloeke laat ook duidelijk zien hoe de moderne dialecttoestand inspireerde tot historisch onderzoek. Niet alleen bestudeerde Kloeke de 16e-eeuwse pachterslijsten van het Bildt maar ook verdiepte hij zich, zoals ook Te Winkel al gedaan had, in de oude grammatici, de 16e-, 17e- en 18e-eeuwse spraakkonstenaren (Pontus de Heuiter, Willem Séwel, Petrus Montanus en anderen), om te zien of er uit hun mededelingen een en ander over de veranderingen van hun tijd viel af te leiden.

Kloeke's theorieën bleven niet onbestreden. Geduchte tegenstanders waren J.J. Salverda de Grave en W.Gs Hellinga die van mening waren dat de diftongering in Holland autochtoon was. Als gevolg van een bepaalde accentuatie kon de diftongering in sommige woorden (de relictten) achterwege blijven. W. de Vries meende dat de *uu*-klank behalve in Holland ook in het noorden autochtoon was en W.A.F. Janssen meende hetzelfde van de *uu*-klank in het Land van Cuyck, Noord-Limburg en Oost-Gelderland. Janssen nuanceerde ook het frequentiebegrip: hij onderscheidde tussen locale en interlocale frequentie. *Huus* was verder oostwaarts doorgedrongen niet omdat het zonder meer frequent maar omdat het *interlocaal* frequent was. Veelzeggend was de titel van het boek van Hellinga: *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands* (1938). Die getuigt van een grote belangstelling bij hem en anderen voor taalcultuur, modern gezegd: standaardisering. Hellinga probeerde die te volgen aan de hand van de

oude grammatici. Belangrijk voor een juiste interpretatie van deze grammatici is het in 1947 verschenen boek van W.J.H. Caron: *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*. Hij wees op het klassieke *letter*-begrip dat niet alleen 'letter' in onze zin maar ook 'klank' kon omvatten. Als dus de oude grammatici van letter spreken waar wij het over een klank zouden hebben, mag men hen niet zoals vaak gebeurd was, van verwarring van letter en klank in onze zin betichten. Wat de diftongering betreft, nam Caron een tussenstandpunt in: de eigenlijke diftongering komt in Holland uit het zuiden maar een aanloop daartoe was al eerder in Holland aanwezig. Hij verzorgde ook vele heruitgaven van oude grammatica's, o.a. van de *Twe-spraak der Nederduitsche Letterkunst* uit 1584.

Het boek van Kloeke is belangrijk om zichzelf en om de discussie die het heeft opgeroepen. Het onderwerp van de diftongering weet ook nu nog onderzoekers te boeien. Kloeke's ideeën hebben hun doorwerking tot op vandaag. Het zijn ideeën die we ook in latere werken van Kloeke aantreffen. Zo probeert hij in *Herkomst en groei van het Afrikaans* (1950) aan te tonen dat het Afrikaans teruggaat op het Zuid-Hollands, niet omdat Zuid-Hollanders onder de kolonisten aan de Kaap in de meerderheid waren maar omdat ze de meest prestigieuze groep vormden. Het boek is overigens om de vele dialectkaartjes op z'n minst even belangrijk voor het Hollandse dialect als voor het Afrikaans. En ook in het merkwaardige *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands* (1951) komt de rol van de elite naar voren: het aandeel van de standaardtaalsprekers in de totale Nederlandse bevolking schat hij op ternauwernood 3 %. Ten slotte is het opvallend hoe modern Kloeke in zijn onderzoeksmethode was (hypothesevormend en hypothesetoetsend); M.C. van den Toorn heeft daar vijftig jaar na het verschijnen van de *Expansie* in een artikel op gewezen.

Niet alleen het probleem van de diftongeringen, ook andere problemen werden door de taalgeografie onder de aandacht gebracht. Vermaard is het probleem van de ingweonismen, een benaming voor die verschijnselen die karakteristiek zijn voor de kustdialecten en die men vaak in het Fries en het Engels terugvindt. Een belangrijke vraag daarbij is of deze verschijnselen aan een oorspronkelijk Friese bevolking moeten worden toegeschreven. Niemand heeft zich meer in deze problematiek verdiept dan Kloeke's leerling K. Heeroma, in 1935 gepromoveerd op *Hollandse Dialectstudies*, die van een Fries substraat niet wilde weten. Hij heeft over het probleem een groot aantal artikelen geschreven waarin de ene reconstructie op de andere volgt en die daarom het beste als een verzameling interessante hypothesen kunnen worden beschouwd. In een in 1965 over deze problematiek geschreven artikel ziet hij het Ingweoons, waarvan de ingweonismen als relicten moeten worden beschouwd, als ontstaan door klankontwikkelingen die hun kans kregen aan de periferie van het Frankische rijk. Zo verdween bijvoorbeeld in het ingweoonse woord voor 'mond' door een soort "slordige" articulatie de *n* terwijl die in het frankische woord bewaard bleef: vergelijk ingweoons *-muiden* (in plaatsnamen) met frankisch *mond*. Als gevolg van zijn soms gewaagde, niet altijd door voldoende argumentatie onderbouwde speculaties heeft ook Heeroma nogal wat kritiek gekregen. Zijn studie van het Oostnederlands zal hieronder ter sprake komen.

Dat niet iedereen (alleen) zijn heil zocht in expansiologische verklaringen, blijkt ook uit de boeiende figuur van pater J. van Ginneken. Deze probeerde de dialectische verscheidenheid uit erfelijke factoren te verklaren (zie zijn boek *Ras en taal* van 1935). Deze weg liep echter spoedig dood. Hij was evenals Kloeke een voorloper van de moderne sociolinguïstiek. Hij was de eerste die van belangstelling voor de sociologische gestructureerdheid van het Nederlands getuigde in twee dikke delen van wat een grote reeks had moeten worden: het *Handboek der Nederlandsche taal* uit 1913-1914. Het bleef bij deze twee delen, die als ondertitel 'De sociologische structuur der Nederlandsche taal' droegen en waarin het verband tussen taal en maatschappij op velerlei manieren werd belicht: niet alleen streektaalen maar ook vormen van overzees Nederlands (Indië, Suriname, de Antillen) en verschillende vaktalen (jagerstaal, zeemanstaal, soldatentaal enz.) kwamen aan de orde. Van Ginneken werd hoogleraar in Nijmegen en stichtte daar een centrum voor dialectstudie dat nog altijd bestaat (de NCDN: Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde).

Hoe de taalgeografie in de loop der jaren de historische taalkunde heeft beïnvloed, blijkt duidelijk uit de opeenvolgende drukken van de beroemde *Historische grammatica van het Nederlands* van M. Schönfeld, leraar aan een gymnasium te Hilversum, die behalve taalhistoricus ook een belangrijk naamkundige was (veld- en waternamen). De eerste druk is van 1921; vanaf de 5e druk draagt A.C.H. van Loey, expert op het gebied van het Middelnederlands, de verantwoordelijkheid. De laatste druk is van 1970. Oorspronkelijk bedoeld als een inleiding voor studenten is het boek uitgegroeid tot een omvangrijk handboek en naslagwerk met een klankleer en een vormleer in al zijn aspecten: flexie en woordvorming. Voor de externe geschiedenis inclusief de geschiedenis van de spelling en de geschiedenis van de taalkunde kreeg het een aanvulling in de *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1931) van C.G.N. de Vooy. De laatste druk van dit boek verscheen in 1952.

Ook op andere manieren bleek de dominantie van de taalgeografie en van de dialectologie in het algemeen. Het bleek ook uit de institutionalisering en de organisatie van het vak. Deze nam zodanige vormen aan dat de dialectologie nog altijd tot de best georganiseerde onderdelen van de taalkunde behoort. Zo kwam het bijvoorbeeld in Nederland in 1930 tot de oprichting van een instituut, het Amsterdamse "Dialectenbureau" dat voortleeft in de afdeling dialectologie van het huidige P.J. Meertens-Instituut, genoemd naar de eerste directeur ervan. Men begon nu ook met een systematische verzameling van dialectmateriaal door middel van vragenlijsten, niet alleen vanuit Amsterdam maar ook vanuit Leuven waar L. Grootaers de organisator was.

Behalve in diverse boekenreeksen konden de dialectologen hun studies kwijt in tijdschriften. Belangrijk in het zuiden werd het in 1896 opgerichte *Lewvense Bijdragen* dat nog altijd bestaat maar niet exclusief meer aan de dialectstudie is gewijd. Ook in het door J. van Ginneken en G.S. Overdiep geredigeerde *Onze Taaltuin* (1932-1942) verschenen, vooral van eerstgenoemde redacteur, vele dialectstudies. In 1949 verscheen voor het eerst *Taal en Tongval*, onder een gemengd Vlaams-Nederlandse redactie. Dit is nog altijd exclusief aan de dialectologie (rui-

mer: de studie van taalvariatie) gewijd. Het speelt een centrale rol in de vakcommunicatie. Daarnaast zijn (of waren) er tijdschriften, geheel of ten dele aan de dialectologie gewijd, die slechts een deel van het taalgebied bestrijken.

De dialectologie manifesteerde zich verder in taalatlanten. E. Blancquaert, hoogleraar in Gent, een ander Vlaams centrum voor dialectonderzoek, is de initiatiefnemer tot de *Reeks Nederlands(ch)e Dialektatlanten* (RND), een reeks regionale atlanten, die tussen 1925 en 1982 verschenen. Aan deze atlanten werkte een groot aantal dialectologen mee. De belangrijkste redacteurs waren achtereenvolgens Blancquaert en W. Pée, die Blancquaert in Gent opvolgde. Het materiaal werd door middel van interviews verkregen. Iedere atlas bevat per onderzochte plaats de dialectvertaling van de zinnen; sommige woorden of delen van die zinnen zijn in kaart gebracht zodanig, naar het voorbeeld van de *Atlas linguistique de la France* van Gilliéron, dat bij iedere plaats de betreffende woorden of delen van zinnen in fonetisch schrift genoteerd staan. Naar Duits model is de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN) (later *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*) opgezet. Hierin verschenen vooral woordkaarten waarvoor het materiaal langs schriftelijke weg was verkregen. De diverse vormen werden met behulp van tekens van verschillende vorm en kleur aangeduid. De initiatiefnemer was Kloeke; de onderneming werd later op het Dialectenbureau voortgezet (tot 1988). Uit later tijd is de ANKO, de *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling*, met 20 tekenkaarten en commentaar, van Jo Daan en M.J. Franken (2 delen: 1972, 1977). Van Jo Daan is ook een indelingskaart van de dialecten in *Van Randstad tot Landrand* (1969). De globale dialecten zijn hierop met kleurschakeringen aangegeven; hoe duidelijker de kleur, des te verder het dialect van de standaardtaal afstaat. De basis voor de indeling vormen oordelen van informanten (waar wordt hetzelfde dialect gesproken als in Uw eigen plaats?) en ter aanvulling daarvan ook isoglossen. Grensoverschrijdend zijn de *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* (TON) van Heeroma (1957-1963) en de *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands* oftewel de *Fränkischer Sprachatlas* (1981 enz.) van Jan Goossens. Beide atlanten bevatten op basis van schriftelijk materiaal vervaardigde woordkaarten (met tekens); bij Goossens komen daarnaast kaarten van pronominaal vormen voor. Met deze werken hebben we echter de grenzen van onze periode aanzienlijk overschreden.

Ten slotte blijkt de dominantie van de dialectologie uit het feit dat vele dialectologen op universitaire leerstoelen terechtkwamen. In Gent waren dat zoals we al gezien hebben, achtereenvolgens Blancquaert (1930-1963) en Pée (1957-1971); de laatste werd opgevolgd door V.F. Vanacker (1971-1986). Naast deze was de taalhistoricus M. Hoebeke werkzaam (1971-1985). In Leuven werd Grootaers (1935-1955) door J.L. Pauwels (1948-1970) opgevolgd. De Leidse leerstoel werd zoals we gezien hebben, bezet door Kloeke (1934-1956), de Nijmeegse door Van Ginneken (1923-1945), die opgevolgd werd door zijn leerling, de filoloog L.C. Michels (1946-1958), die op zijn beurt door een andere leerling van Van Ginneken werd opgevolgd, de dialectoloog A.A. Weijnen (1958-1980). Heeroma werd hoogleraar in de Nedersaksische taal- en letterkunde in Groningen (1953-

1972). De leerstoelen aan de beide Amsterdamse universiteiten en in Utrecht werden niet door geprononceerde dialectologen bezet, wel door historisch taalkundigen of althans taalkundigen die óók historisch bezig waren: Caron aan de Vrije Universiteit (1952-1971), De Vooys (1915-1946), Van Haeringen (1946-1962) en B. van den Berg (1962-1979) (gepromoveerd op een dialectologisch onderwerp) in Utrecht en Verdenius (1933-1945) en Hellinga (1945-1978) aan de Universiteit van Amsterdam. Ook Overdiep (1929-1944) en Van Es (1946-1975), van de Groninger School, waren mede historisch en dialectologisch bezig (zie over hen hieronder). Aan de Vrije Universiteit te Brussel was de taalhistoricus Van Loey (1941-1975) verbonden. Aan deze dominantie van de dialectologie annex historische taalkunde komt in de volgende periode een einde.

2.3 Moderne taalkunde: "traditionele" grammatica

Hoewel de taalgeografie tussen de beide wereldoorlogen dominant was en ook de historische taalkunde een stevige positie innam, liep ook de lijn van de moderne taalkunde door. Hierbij moeten we echter wel bedenken dat bij vele taalkundigen van deze tijd de grenzen tussen de beide taalkundes niet duidelijk te trekken zijn. In deze paragraaf schenken we aandacht aan wat wel de "traditionele" grammatica wordt genoemd. Terzijde merken wij op dat ook al iets te zien is van wat later psycholinguïstiek zou gaan heten. De al eerder genoemde Jac. van Ginneken maakte naam met zijn taalpsychologische benadering van de taal ten dienste van het onderwijs. In 1917 verscheen zijn werk *De roman van een kleuter*, waarin hij poogde de middelbare-schoolleerlingen de taalontwikkeling van het zeer jonge kind duidelijk te maken. Het boek, opgezet als een leesboek, was te idealistisch om succes te hebben en het was afwisselend te moeilijk en te kinderachtig. Als poging was het dus heel interessant, maar als leermethode was het onrealistisch.

De eerste naam die op het gebied van de traditionele grammatica moet vallen, is die van de al eerder genoemde G.S. Overdiep, verbonden aan de universiteit van Groningen, waar zich een grammaticale beschouwingswijze ontwikkelde die bekend is geworden als de stilistische of Groninger school. In 1937 liet Overdiep zijn lijvige *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* verschijnen. De hier gepresenteerde methode heet stilistisch, omdat er expliciet aandacht gevraagd wordt voor de relativiteit van taalvormen: waarom drukt een spreker of schrijver zich zó en niet anders uit? Dat impliceert dat in wezen de stijl van het individu, de individuele taaluiting centraal staat en dat het zogenaamd Standaard-Nederlands of ABN expliciet wordt afgewezen. Dat heeft weer tot gevolg dat Overdieps grammatica een heel groot scala van voorbeelden te zien geeft uit allerlei taallagen, zowel uit de dialecten als uit de letterkunde, waarbij ook de grens van de moderne tijd meermalen wordt overschreden.

De theoretische uitgangspunten van Overdiep zijn later nog eens uitvoerig behandeld en ook in praktijk gebracht door zijn medewerker en latere opvolger op de Groningse leerstoel, G.A. van Es. Deze formuleerde drie grondbeginselen. Allereerst noemde hij het principe van vorm en functie dat de grondslag moet

zijn van alle taalanalyse. De grammaticus heeft tot taak de correlaties op te sporen die tussen vorm en functie van een taaluiting bestaan. Dat bracht met zich mee dat in de stilistische grammatica veel aandacht werd gevraagd voor aspectualiteit en modaliteit en de wijze waarop deze in de taal tot uitdrukking worden gebracht door accentuering, intonatie en zinsmelodie. Ten tweede is er het primaat van de syntaxis: grammatica is in feite syntaxis en het onderscheid in woordsoorten is alleen af te leiden uit het functioneren van woorden in de zin. Daarmee wordt ook de morfologie ondergeschikt aan de syntaxis. En in de derde plaats is er het stilistisch beginsel dat gebaseerd is op het inzicht dat taal in verschillende schakeringen van de stijl voorkomt, zowel in literaire genres als in de oppositie tussen cultuurtaal en volkstaal.

Van geheel andere signatuur is het werk van de Utrechtse hoogleraar C.B. van Haeringen. Van Haeringen was een all-round taalkundige, die zich zowel met historische als met moderne taalkunde bezig hield, niet als schrijver van boeken, maar van vele, klassiek geworden, artikelen die hij in tijdschriften, vooral in *De nieuwe taalgids*, publiceerde. Later werden die opstellen bijeengebracht in de bundels *Neerlandica* uit 1949 en *Grammarie* uit 1962. Het is niet gemakkelijk het werk van Van Haeringen te karakteriseren, want een school of richting heeft hij nooit willen vormen. Zelf zag hij zich als iemand die niet meer bij een vorige generatie behoorde en bij een volgende generatie nog niet goed paste. Dat neemt niet weg dat hij werk van grote waarde heeft nagelaten op het gebied van de grammatica, vooral op het gebied van woordleer en vormleer. Veel daarvan heeft zijn weg gevonden in de werken van andere taalkundigen.

Die andere taalkundigen waren er in ruime mate, zowel binnen als buiten de Nederlandse universiteiten. Aan dezelfde universiteit als Van Haeringen, te Utrecht, was als ordinarius voor algemene taalwetenschap Gerlach Royen werkzaam. Voor de Nederlandse taalkunde was vooral zijn enorme materiaalverzameling *Buigingsverschijnselen in het Nederlands* (1947-54) van belang. Bovendien was hij een bekend popularisator van zijn vak in talloze krantenartikelen, waarbij hij zich een geharnast bestrijder toonde van barbarismen in de taal, vooral germanismen. Ook in het spellingsdebat liet hij zich niet onbetuigd; hij stond daarbij aan de kant van de vereenvoudigers van de spelling.

Buiten de universiteiten ontwikkelde de moderne taalkunde zich evenzeer, wat blijken moge uit de vele grammatica's die in het interbellum verschenen. Opmerkelijk is daarbij *A grammar of modern Dutch* uit 1924 van de hand van de anglist-foneticus E. Kruisinga, die in 1915 de oprichter en vervolgens vele jaren rector was van de Haagse school voor Taal- en Letterkunde. In 1938 publiceerde hij *Het Nederlands van nu*, een toegankelijk geschreven werk dat leken inzicht moest geven in de taalkunde, vooral aandacht vragend voor woorden en klanken. Daarnaast waren verschillende grammatica's in gebruik bij het secundair en tertiair onderwijs buiten de universiteiten. De naam schoolgrammatica kwam daarvoor in zwang, een benaming die ook voor spraakkunsten buiten het secundair onderwijs gebruikelijk werd. Naast de *Nederlandsche spraakkunst* van D.C. Tinbergen, die in 1914 voor het eerst werd gepubliceerd, en in nieuwe bewerkingen jaren lang bleef verschijnen, moet hier de in 1917 verschenen

Nederlandsche spraakkunst van E. Rijpma en F.G. Schuringa genoemd worden. In 1968 werd dit werk ingrijpend herzien door J. van Bakel, die vooral structuralistische opvattingen in deze traditionele spraakkunst integreerde. In 1973 verscheen voor het eerst de *Nederlandse grammatica* van M.C. van den Toorn, waarin naast de traditionele grammatica in parallelle hoofdstukken ook modernere – vooral generatieve – syntaxis een plaats kreeg. Het boek voorzag kennelijk in een behoefte want in een tijdsbestek van een tiental jaren waren negen drukken nodig. Met het structuralisme en de generatieve syntaxis zijn we echter al op de volgende periode vooruitgelopen.

3 De taalkunde na 1950

3.1 Structurele taalkunde

Is in Nederland en Vlaanderen tussen de beide wereldoorlogen de taalgeografie dominant, internationaal gezien is de structurele taalkunde de meest toonaangevende stroming. Het duurt enige tijd voordat deze stroming ook binnen het Nederlandse taalgebied duidelijk voet aan de grond krijgt. Het is vooral na de Tweede Wereldoorlog dat het structuralisme in de neerlandistiek begint door te dringen. Wat de leerstoelen betreft is het opmerkelijk dat die in de algemene taalwetenschap eerder dan die in de Nederlandse taalkunde door structuralisten worden bezet. Een soortgelijk verschijnsel zullen we ook in de volgende periode waarnemen.

Het structuralisme is een opvatting in de wetenschap (niet alleen in de taalkunde, maar ook in de antropologie, de literatuurwetenschap, de godsdienstwetenschap), waarbij men zoekt naar stabiele en onveranderlijke factoren in de werkelijkheid om ons heen. De structuuranalyse gaat voorbij aan het toevallige en wil systematiek ontdekken die aan de menselijke activiteit ten grondslag ligt. Het begin van de structurele taalkunde ligt in 1916, toen posthuum het werk van de Geneefse linguïst Ferdinand de Saussure verscheen, onder de titel *Cours de linguistique générale*. De Saussure, die de vader van het structuralisme genoemd kan worden, maakte een aantal onderscheidingen die van eminent belang voor de taalkunde werden. Daartoe behoren het onderscheid tussen langue en parole, tussen signifié en signifiant, tussen diachronie en synchronie, en tussen paradigmatische en syntagmatische relaties. De taal, le langage, vertoont volgens De Saussure twee aspecten: la langue ofwel het abstracte taalsysteem voorgesteld als collectief, sociaal bezit, en la parole ofwel het individuele concrete taalgebruik. Het taalteken, le signe, heeft eveneens twee aspecten: een vormelijk kenbaar aspect, dat signifiant heet, en een niet-stoffelijke betekenis, die signifié genoemd wordt; de band tussen signifiant en signifié is arbitrair, maar wel door conventie per taal vastgelegd. Bij de taalbeschouwing valt voorts een streng onderscheid te maken tussen de synchronie, die voorgesteld kan worden als een dwarsdoorsnede door de taal op één bepaald moment, en de diachronie, die voorstelbaar is als lengtedoorsnede en gewoonlijk een reeks momentopnamen van één enkel taal-

verschijnsel door verschillende eeuwen heen vertoont. Aangezien iedere taalbeschouwer nu eenmaal een optimale kennis bezit van zijn eigen taal uit zijn eigen tijd, is de synchronische taalkunde van de contemporaine tijd het beste te beoefenen. Daardoor is 'synchronisch' min of meer identiek gaan worden met 'modern', wat het in beginsel niet is. Het onderscheid tussen paradigmatic en syntagmatic tenslotte heeft betrekking op de analyse van taalverschijnselen. Iedere (lineair voorstelbare) reeks van linguïstische verschijnselen vertoont een bepaalde samenhang; de relaties tussen de elementen zoals ze in een taaluiting voorkomen, zijn syntagmatische relaties, bijvoorbeeld die in een woordgroep als *een verstandig meisje* tussen *verstandig* en *meisje* en tussen *een* en *verstandig meisje*. Ieder element afzonderlijk heeft echter ook een associatieve relatie met soortgelijke elementen die niet geuit zijn; zo'n relatie is paradigmatisch, bijvoorbeeld die tussen *verstandig* en *knap*, *aardig*, *moedig* enz. die op de plaats van *verstandig* kunnen staan.

De hier genoemde begrippen zijn dermate gemeengoed geworden dat men er nauwelijks nog bij stil staat dat de moderne taalkunde pas sinds het interbellum de invloed daarvan onderging. Heel duidelijk blijkt dat uit de gevolgen van het in 1928 te Den Haag gehouden internationaal linguïstencongres, waar een typisch structuralistisch onderdeel van de taalkunde, de fonologie, om zo te zeggen geboren werd. Men kan de fonologie wel omschrijven als functionele klankkunde, die in tegenstelling tot de al lang bestaande fonetiek, aandacht vroeg voor de functie van spraakklanken. Wanneer een spraakklank een betekenisonderscheidende functie heeft, spreekt men van een foneem. Zo staat het foneem *b* in oppositie tot het foneem *p* in het woordpaar *baard* versus *paard*, omdat door het verschil in klank een verschil in betekenis teweeg wordt gebracht. Door analyse van dergelijke woordparen is het mogelijk het systeem van fonemen in een taal op te sporen en te beschrijven.

Na het genoemde Haagse congres werden de nieuwe inzichten in de fonologie in een aantal artikelen in *De nieuwe taalgids* bekend gemaakt door de taalkundige A.W. de Groot, van huis uit classicus en later hoogleraar in de algemene taalwetenschap te Utrecht, en in *Onze taaltuin* door de eerder genoemde Van Ginneken. De eerste samenvattende studie in boekvorm over dit onderwerp verscheen in 1939; het was tevens het eerste structureel-taalkundige boek in het Nederlands: *Phonologie. Een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap*. Het was geschreven door Nicolaas van Wijk, slavist te Leiden, en had grote invloed op de taalkundige praktijk in Nederland. Van Wijk besteedde ruime aandacht aan de systematiek en behandelde synchronische en diachronische fonologie strikt gescheiden. Duidelijk waarneembaar is de invloed van De Saussure en de zogenaamde Praagse school, waar sinds ongeveer 1926 de functionaliteit sterk beklemtoond werd, vooral in het werk van linguïsten als Roman Jakobson en Trubetzkoy. Aan de nagedachtenis van laatstgenoemde had Van Wijk zijn boek zelfs opgedragen.

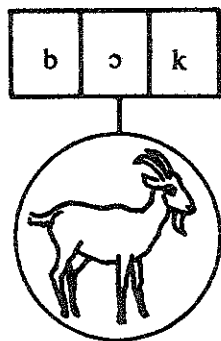
Fonologie bleef in de hier behandelde periode in het licht van de belangstelling. In 1959 verscheen het boek *Fonologie van het Nederlands en het Fries* als vrucht van de samenwerking van vijf linguïsten: A.Cohen, C.L.Ebeling, P.Eringa,

K.Fokkema en A.G.F.van Holk. Onder dit vijfmanschap bevond zich geen enkele neerlandicus. Een neerlandicus was wel de Utrechtse hoogleraar B. van den Berg. Nog voordat hij hoogleraar werd, schreef hij zijn *Foniek van het Nederlands* (eerste druk 1958). De benaming 'foniek' was een door Van Haeringen bedachte term voor een benaderingswijze waarbij fonetiek en fonologie gelijkkelijk aan de orde zouden komen. De scherpe scheiding van beide disciplines, die normaal was in de beginjaren van het structuralisme, is hier verlaten. Van den Bergs *Foniek* bevat een flink stuk fonetiek en dat is ook het geval in het eerder genoemde werk van het fonologisch vijfmanschap.

Maar fonologie was zeker niet het enige aandachtspunt van de structurele taalkunde in deze tijd. Even belangrijk was de nieuwe visie op syntactische verschijnselen, waarbij vooral de invloed van de Amerikaanse linguïst Leonard Bloomfield zich manifesteerde. Diens gezaghebbende en invloedrijke handboek *Language* uit 1933 propageerde een taalanalyse waarbij de betekenis zoveel als doenlijk was buiten beschouwing werd gelaten en waarbij geen plaats werd ingeruimd voor introspectie. Dat betekent niet dat Bloomfield de betekenis van taaluitingen niet wilde erkennen, maar wel dat de vormelijke kant van de taal bij hem primair alle aandacht verdiende. De betekenisleer is dan ook in de jaren van de grootste bloei van het structuralisme in Amerika vrijwel niet tot ontwikkeling gekomen. Wél daarentegen het onderzoek van 'environments' van linguïstische elementen: dat mondde uit in het zogenaamde distributionalisme, waarbij getracht wordt een taalelement te beschrijven als de som van alle plaatsen waar dat element kan voorkomen, liefst aangetoond aan de hand van een hoeveelheid taalmateriaal, een zogenaamd corpus. In de fonologie is met de toepassing van het distributionalisme veel succes ge oogst; in de morfologie en de syntaxis is deze methode minder makkelijk toepasbaar, maar er is toch ook in de Nederlandse taalkunde niet zonder gevolg mee gewerkt.

Een pionier op het gebied van structuralistisch syntaxisonderzoek was De Groot. Zijn *Structurele syntaxis* uit 1949 was een verrassend nieuw boek, waarin voor het eerst in Nederland ruime aandacht besteed werd aan de woordgroep. De Groot steunde daarbij onder meer op de inzichten van Bloomfield en hij ontwikkelde een classificatie van de woordgroepen (waaronder ook de zin te rekenen is) in het Nederlands. De Groot leverde hiermee een baanbrekend werk, dat inspirerend gewerkt heeft op vele neerlandici.

Een van die neerlandici was H.F.A.van der Lubbe, O.F.M., die weliswaar geen leerling van De Groot was – hij promoveerde in 1958 bij Van Haeringen –, maar die toch een volgeling van hem genoemd kan worden. Theoretisch sloot hij zich aan bij de denkbeelden van De Saussure en de methode van Bloomfield. De titel van zijn dissertatie luidde heel programmatisch: *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Hij geeft een uitvoerig overzicht van de Nederlandse woordgroepen die alle naar hun bouw geanalyseerd en geclassificeerd worden. Hij baseerde zich daarbij op het materiaal uit een corpus, een typisch structuralistische werkwijze dus. De invloed van Van der Lubbe is zonder meer groot te noemen. Zijn proefschrift kreeg de status van een handboek en het beleefde verschillende herdrukken.



Afb. 3 Betekenaar (signifiant) en betekenis (signifié) volgens Paardekooper. In: P.C. Paardekooper, *Beknopte ABN-syntaxis*, Den Bosch, 1968.

De structuralistische taalbeschouwing in Nederland heeft voorts zeer veel te danken aan het werk van A.J.B.N. Reichling, die met zijn proefschrift *Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik* uit 1955 een toenemende invloed op de Nederlandse taalkunde verkreeg. Reichling werd na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar in de algemene taalwetenschap te Amsterdam, en zoals we in toenemende mate zien gebeuren: de vakken algemene taalwetenschap en Nederlandse taalkunde werken bevruchtend op elkaar in. Reichling richtte in zijn taalbeschouwing alle aandacht op het woord en hij onderzocht daarvan alle plaatsingsmogelijkheden in de woordgroep of de zin. Daardoor ontstond mettertijd een syntactische beschouwingswijze die men als lineair kan kenschetsen: de volgorde-mogelijkheden en de verbindbaarheid van woorden staan daarbij centraal. De Leidse hoogleraar in de algemene taalwetenschap, E.M. Uhlenbeck, werkte deze gezichtspunten in een aantal vermaard geworden artikelen verder uit, waarbij niet alleen volgorde-mogelijkheden aan de orde kwamen, maar ook melodische verschijnselen die wezenlijk zijn voor de zinsstructuur.

Belangrijk is de methode van syntactische analyse van P.C. Paardekooper. Deze neerlandicus, die na een studie in Leiden en Leuven bij Van Haeringen in Utrecht promoveerde en tenslotte hoogleraar in Kortrijk werd, heeft sinds de verschijning van zijn dissertatie in 1955 onafgebroken gewerkt aan een soort syntactische eenmansonderneming. Dat resulteerde in een groot aantal boeken en artikelen, waarvan er vele klassiek werden in de neerlandistiek. Door zijn grote, vele malen herdrukte *Beknopte ABN-syntaxis* en een reeks daarvan afgeleide schoolboeken heeft zijn methode ruime bekendheid gekregen.

Paardekooper is voor alles geïnteresseerd in moderne syntaxis; hoewel hij zich ook heeft bezig gehouden met historische en dialectologische onderwerpen, staat zijn belangstelling voor de woordgroep- en zinsleer centraal. Morfologie en woordleer komen zo goed als niet aan de orde. Als structuralistische taalbeschouwing is Paardekoopers benadering te karakteriseren als distributionalisme. Zoals in de fonologie een foneem beschreven kan worden door zijn distributie, d.w.z. de som van alle plaatsen waar dat foneem kan voorkomen, zo zijn ook de zinsdelen te beschouwen als plaatscategorieën, die beschreven kunnen worden door hun plaatsvastheid, verwisselbaarheid en weglaatbaarheid na te gaan. Paardekooper werkt daarbij consequent met syntagmatiek en paradigmatic, resp. de studie van het syntagma en het paradigma (zie boven). Door alle mogelijkheden in de syn-

tagmatiek en de paradigmatic nauwkeurig na te gaan kan een uitputtende beschrijving van woordgroepen – dus ook van zinnen – geleverd worden.

Paardekooper is zonder twijfel een van de meest markante structuralisten in de Nederlandse taalkunde; hij heeft een groot oeuvre geproduceerd en zijn methode heeft zeer verfrissend gewerkt. Ook de allernieuwste linguïsten, die in een heel ander kader werken, grijpen niet zelden terug op observaties van Paardekooper. Een zeer gerechtvaardigd eerbetoon aan deze syntacticus getuigt daarvan: de bundel *De binnenbouw van het Nederlands*, die hem door vakgenoten van zeer verscheiden signatuur in 1992 werd aangeboden.

Van de structuralisten noemen we hier nog de morfoloog H. Schultink, die in 1962 bij Uhlenbeck promoveerde op *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*. Invloedrijk was Schultinks artikel over 'Productiviteit als morfologisch fenomeen' (uit 1961) dat ook als hoofdstuk in zijn dissertatie werd opgenomen. Een tot dan toe weinig expliciet gebruikt begrip werd hier op afdoende wijze nader gedefinieerd. We noemen hier verder nog F.G. Droste (in Nijmegen gepromoveerd op een structureel-semantic onderwerp), D.M. Bakker (in Leiden gepromoveerd op de syntactische samen-trekking) en J.W. de Vries (eveneens in Leiden gepromoveerd op een morfologisch onderwerp). De Leuvense linguïst E. Nieuwborg laat alleen al door de titel van zijn dissertatie *De distributie van het onderwerp en het lijdend voorwerp in het huidige geschreven Nederlands in zijn AB-vorm* (van 1968) duidelijk zien dat hij als structuralist een corpus onderzocht. De Deense taalgeleerde Gunnar Bech maakte naam met een studie over het woordje *er* (1952). Niet alleen voor de neerlandici extra maar ook voor die intra muros was Bechs opstel weinig minder dan een openbaring over een frequent voorkomend woordje dat in de Nederlandse taalkunde altijd verwaarloosd was gebleven.

Een afsluitende vraag die uit dit summiere overzicht resulteert, is of er wel gesproken kan worden van een Nederlands structuralisme. De meningen daarover lopen uiteen. Zeker kan gesteld worden dat de Nederlandse structuralistische taalkunde weinig uniformiteit te zien geeft. Terwijl we kunnen spreken van een Praagse school, een Kopenhaagse school en van Bloomfieldianisme, is er eigenlijk geen duidelijke Nederlandse variant van de structuralistische taalkunde. Het distributionalisme van een Paardekooper wijkt af van de semantisch gebaseerde woordgroepenanalyses van De Groot of Van der Lubbe, en die wijken weer af van de lineaire methode die Uhlenbeck initieerde en die Van den Berg verder ontwikkelde.

De impulsen tot structuralistisch taalonderzoek kwamen in de hier besproken periode vooral van de leerstoelhouders in de algemene taalwetenschap: Reichling en Uhlenbeck. Wanneer we de leerstoelbezetting voor de Nederlandse taalkunde nagaan (medewerkers waren er nog vrijwel niet), valt op dat het structuralisme daar weinig kans kreeg. De meeste leerstoelen waren door taalgeografen en historisch taalkundigen bezet. Pas in 1956 treedt C.F.P. Stutterheim in Leiden aan, taalfilosoof en literatuurkenner, maar zeker ook structuralist. In Utrecht was in 1962 Van Haeringen opgevolgd door B. van den Berg, dialectoloog van origine maar later ook modern taalkundige. Ook hem rekenen we tot de struc-

turalisten. Maar zowel Stutterheim als Van den Berg staan helemaal aan het eind van de periode die we hier onder de loep nemen. Niet alleen begint in deze tijd een geheel nieuw soort taalkunde op te komen, maar ook is opmerkelijk dat deze twee ietwat eenzame structuralisten, onderling trouwens zeer verschillend, heel weinig leerlingen tot een promotie hebben gebracht. De oorzaken daarvan komen in 3.2 aan de orde.

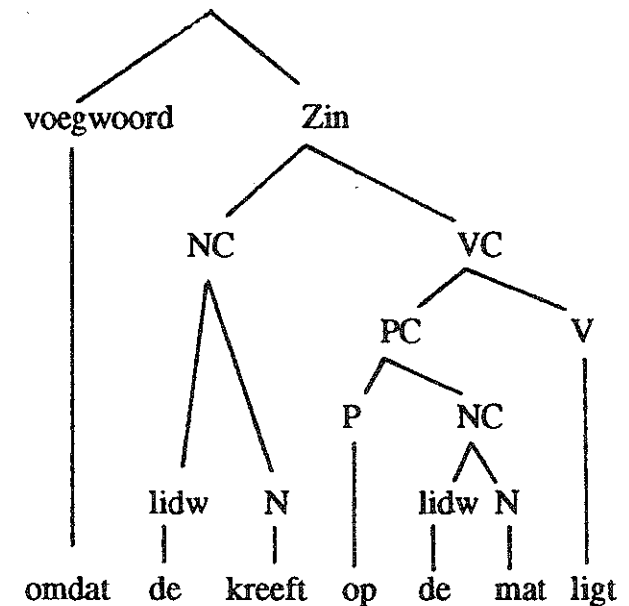
3.2 De generatieve taalkunde

In 1957 verscheen Noam Chomsky's *Syntactic Structures*, waarin een nieuw soort taalbeschouwing geïntroduceerd werd die bekend kwam te staan als generatieve taalkunde. De term generatief is te danken aan het feit dat met een eindige reeks regels een oneindig aantal zinnen voortgebracht oftewel gegenereerd kan worden. Deze grammatica is dus – in tegenstelling tot de tot dusver besproken grammatica's – in beginsel eindig. De premisse waarvan men moet uitgaan om tot de creatie van een eindige grammatica te komen, is dat iedere taalgebruiker in staat is nieuwe, nooit eerder gehoorde zinnen te uiten, resp. te verstaan en te begrijpen. Een grammatica die dat wil verantwoorden dient dus alle zinnen die mogelijk zijn te bevatten, wat neerkomt op oneindigheid, of ze moet een eindig aantal regels bevatten, waarmee een oneindig aantal zinnen gevormd kan worden. Behalve dat het tweede alternatief uit een oogpunt van efficiëntie verkieslijk is, valt ook aan te nemen dat het menselijke brein op een vergelijkbare wijze een grammatica van de taal, in casu de moedertaal, internaliseert, dat wil zeggen tot geestelijk bezit maakt.

Door het principe van de recursiviteit toe te passen op de regels van de grammatica kan de vereiste oneindigheid bereikt worden. Zo'n reeks regels, zogenaamde herschrijfgeregels die tezamen een grammatica vormen, heeft het uiterlijk van een algoritme: een voorschrift voor het in een bepaalde volgorde uitvoeren van een aantal relatief eenvoudige operaties, die leiden tot de oplossing van vraagstukken van een bepaald type. Steeds wordt daarbij een symbool herschreven door een ander symbool, waarvoor als notatie $A \rightarrow BC$ gebruikt wordt; deze regel is te lezen als het voorschrift: "Herschrijf A als BC". Wanneer nu rechts van de pijl een symbool voorkomt dat al eerder links heeft gestaan, bijvoorbeeld $G \rightarrow HA$, kan de reeks bewerkingen opnieuw een aanvang nemen. En zo is het bijvoorbeeld mogelijk tot in het oneindige bijzinnen in te bedden: *die jongen zei dat dat meisje hoorde dat haar vader zei dat diens moeder zag dat enz.*

Dit generatieve principe staat aan de basis van de nieuwe taalkunde die in de komende decennia tot bloei zou komen, niet alleen in Nederland, maar in de hele westerse wereld. Het is niet mogelijk – en ook overbodig – om in dit overzicht in extenso in te gaan op de ontwikkelingen die de generatieve taaltheorie in de afgelopen jaren heeft doorgemaakt. Opmerkelijk is daarbij dat die ontwikkelingen overal tegelijk merkbaar waren en dat nieuwe inzichten, veelal geïnitieerd door Chomsky zelf, overal gevolgd werden. In de generatieve taalkunde is dus over het algemeen een veel grotere eenheid, ook internationaal, waar te nemen dan in het voorafgaande structuralisme, waarin uiteenlopende, typisch neerland-

Afb. 4 Voorbeeld van zinsanalyse (boomdiagram) binnen de generatieve grammatica. In: René Appel e.a., Inleiding. Algemene Taalwetenschap, Dordrecht, 1992.



distische richtingen tot ontwikkeling kwamen. Die eenheid in het taalkundig onderzoek heeft geleid tot een stroom publicaties die minder representatief zijn voor de taalkunde van het Nederlands, dan voor de algemene taalwetenschap geïllustreerd aan Nederlands materiaal. Daar komt bij dat steeds meer taalkundige publicaties, vooral dissertaties, in het Engels geschreven worden en daarmee een internationale toegankelijkheid krijgen.

In de begintijd van de generatieve taalkunde in Nederland was dat nog niet het geval: de verbreiding van het nieuwe taalkundeparadigma geschiedde nog in het Nederlands. Een beginpunt is de verschijning van de dissertatie van A. Kraak, *Negatieve zinnen* uit 1966. De ondertitel: *een methodologische en grammatische analyse* geeft de tweeledige opzet van het boek aan: enerzijds biedt Kraak een uiteenzetting over doel en methode van moderne taalbeschrijving, anderzijds geeft hij een illustratieve analyse van enkele fundamentele aspecten van negatieve zinnen volgens de generatieve grammatica. In het eerste deel behandelt hij uitvoerig de voornaamste kritische tegenwerpingen die tegen de traditionele spraakkunst zijn aangevoerd. Hij komt tot de conclusie dat de traditionele grammatische onderscheidingen in hoofdzaak juiste inzichten in de taalstructuur vertegenwoordigen, maar dat de traditionele beschrijvingswijze wetenschappelijk niet houdbaar is. Hier wordt evident dat de generatieve grammatica en de traditionele grammatica elkaar niet vijandig gezind zijn. Nodig is een herinterpretatie van de gangbare inzichten in termen van de nieuwe theorie. Van de moderne alternatieve benaderingen bespreekt Kraak dan uitvoerig Uhlenbecks syntactische opvattingen, die hij op een groot aantal punten afwijst. Hij geeft vervolgens een schets van de generatieve grammatica – de eerste volledige in ons taalgebied – en demonstreert dan de nieuwe theorie aan een diepgaande analyse van nega-

tieve zinnen. Het in zijn titel aangekondigde onderwerp vormt in feite de tweede helft van dit proefschrift.

Het grote belang van deze dissertatie ligt minder in het onderzoek van de negatieve zinnen op zichzelf – Kraak verklaart zelf dat zijn werk tentatief is – dan in het feit dat hier voor het eerst de generatieve grammatica in Nederland in het Nederlands aan Nederlands taalmateriaal gedemonstreerd werd. Minder specialistisch geschiedde dat nog eens met het boek *Syntaxis* uit 1968, dat Kraak samen met W.G. Klooster het licht deed zien. De auteurs willen met *Syntaxis* een nieuw boek over syntaxis brengen; syntaxis in de titel moet hier worden opgevat als een niet-telbaar substantief, als het ware een stofnaam. Dat blijkt duidelijk uit de opzet van het werk: de eerste drie hoofdstukken vormen een inleiding tot de generatieve taalbeschrijving, tot de grammatica als zinsbeschrijving en tot de syntaxis als onderdeel van de grammatica. Daarna volgen acht hoofdstukken die als een soort bloemlezing bepaalde aspecten van de Nederlandse zinsstructuur behandelen; zo komen onder meer aan de orde het naamwoordelijk gezegde, bijwoordelijke bepalingen, relatieve zinnen en coördinatie. De waardering voor de traditionele grammatica blijkt uit het feit dat Kraak en Klooster dit boek hebben opgedragen aan de nagedachtenis van C.H. den Hertog en G.S. Overdiep.

De hier besproken werken van Kraak en van hem in samenwerking met Klooster stammen van de Amsterdamse universiteit, maar inmiddels was ook Utrecht in opkomst wat deze nieuwe taalkunde betreft. H. Schultink wijdde in *De nieuwe taalgids* van 1967 een uitvoerig besprekingsartikel aan de dissertatie van Kraak, waarin hij voor een groot publiek van vakgenoten de generatieve taalkunde bekendheid verschafte. Bovendien verscheen er in de loop van de tijd in Utrecht een grote reeks proefschriften op het gebied van de generatieve grammatica. Weliswaar betreft het hier de leerstoel in de algemene taalwetenschap, maar het is niet wel doenlijk in deze periode de Nederlandse en de algemene taalkunde scherp te scheiden. Op een gegeven moment waren aan vijf universiteiten de leerstoelhouders algemene taalwetenschap van huis uit neerlandici. Veel moderne studenten en promovendi voelden zich aangesproken door het 'algemene' van de hier aangeboden taalkunde. Die kwamen bij de hoogleraren algemene taalwetenschap terecht zolang de leerstoelen Nederlandse taalkunde nog niet door (duidelijke) generativisten waren bezet. In Utrecht werd B. van den Berg pas in 1979 opgevolgd door H.J. Verkuyl, de eerste generativist op deze leerstoel. In Amsterdam, aan de Universiteit van Amsterdam, was in 1970 W.G. Klooster aangetreden, in 1987 werd F. Zwarts in Groningen hoogleraar. Ook aan de andere universiteiten was uiteraard een wisseling van de wacht tot stand gekomen, maar het betrof hier meestal geen doorgewinterde generativisten. Wat niet wil zeggen dat daardoor de nieuwste grammatica geen kans kreeg.

Kritiek was er uiteraard ook. In Amsterdam betoonde de hoogleraar in de algemene taalwetenschap S.C. Dik zich een principieel criticus van de generatieve grammatica, waar hij zijn eigen functionele grammatica tegenoverstelde. Zijn ideeën vonden, ook in het buitenland, aanhangers, maar voor de Nederlandse taalkunde in engere zin bleef deze richting van ondergeschikt belang. Een gezaghebbend criticus was voorts E.M. Uhlenbeck, collega van Dik op de leerstoel

algemene linguïstiek in Leiden. Uhlenbeck had ernstige twijfel aan de waarde die aan de intuïties van de 'native speaker' gehecht wordt, en hij beklemtoonde bij herhaling het belang van de factoren context en situatie, die volgens hem een niet te verwaarlozen rol moeten spelen bij de interpretatie van zinnen.

De opmars van de generatieve taalkunde was echter niet te stuiten, ook in Nederland niet. Deze taalkunde (en ook andere moderne vormen van taalkunde) bracht een sterke internationalisering met zich mee: door tijdschriften en congressen kregen Nederlandse taalkundigen een sterk aandeel in de internationaal gangbare linguïstiek, mede door persoonlijke contacten met buitenlandse collega's. Een belangrijke ontwikkeling was dat de generatieve taalkunde zich losmaakte van de eenzijdige syntactische bemoeienis waarmee alles begonnen was (Chomsky's invloedrijke eerste boek heette niet voor niets *Syntactic Structures*). Gaandeweg werd ook de fonologie en de morfologie in de generatieve taalkunde opgenomen. In Nederland verschenen inleidingen in de generatieve fonologie en in de generatieve morfologie. In de loop van de tijd verschenen verschillende introducties in deze nieuwe taalkunde, althans introducties die door deze taalkunde beïnvloed zijn. Deze boeken verouderden overigens snel en moesten vervangen worden door andere, omdat de theorievorming in de generatieve taalkunde sterk aan verandering onderhevig is.

Ook in de vaktijdschriften tekende de nieuwe lijn zich af. In Amsterdam begon in 1971 *Spektator* te verschijnen, een tijdschrift dat letterkundige en taalkundige artikelen bevatte, de laatste vooral van generatieve signatuur. Korte tijd – slechts twee jaar – verscheen ook *Studia Neerlandica*, dat vooral aan de nieuwste taalkundige opvattingen gewijd moest zijn, maar dat in 1971 door de grilligheid van de uitgever sneuvelde. De al lang bestaande *Nieuwe taalgids* stond eveneens open voor generatief werk, terwijl daarnaast ook meer traditionele taalkunde een plaats vond. Aan het eind van het jaar 1995 kwam een eind aan het bestaan van *De nieuwe taalgids*, na 88 jaargangen, alsmede aan dat van *Spektator* en het algemene letterentijdschrift *Forum der letteren*. De ondergang van deze drie tijdschriften betekende een gevoelige slag voor de neerlandistiek als discipline die taal- en letterkunde omvat. Het is echter ook een teken des tijds: steeds luider klinkt de roep om specialisatie en proliferatie. Letterkundigen begeren een eigen tijdschrift en voor taalkundigen geldt dat ook. Zo worden de drie eervwaardige tijdschriften nu opgevolgd door twee aparte periodieken: één voor Nederlandse letterkunde en één voor Nederlandse taalkunde.

3.3. Recente ontwikkelingen in de moderne taalkunde

Ook in het recente verleden gaan proliferatie en specialisatie onstuitbaar door. Er kwamen nieuwe disciplines, zo men wil subdisciplines, tot ontwikkeling: we noemen om te beginnen de sociolinguïstiek en de psycholinguïstiek, die na een schuchter begin onder de naam taalsociologie respectievelijk taalpsychologie, nu tot volwaardige specialismen geëvolueerd zijn. Hetzelfde geldt voor de pragmalinguïstiek of pragmatiek, die vele beoefenaars vond. Vooral in Vlaanderen is de beoefening van de grammatica niet los te zien van bepaalde pragmalinguïstische

inzichten, waarvoor we hier slechts de namen noemen van G. de Schutter, P. van Hauermeiren en W. Vandeweghe.

Bij dit alles is het goed te beseffen dat naast de nieuwe richtingen in de taalkunde verschillende al langer bestaande stromingen door bleven gaan. In de volgende paragraaf zullen we dat demonstreren aan de historische taalkunde en de dialectologie waarbij ook de zo-even genoemde sociolinguïstiek zal worden betrokken. Het structuralisme bleef nog steeds invloedrijk; vooral bij de M.O.-opleidingen werd het werk van Van der Lubbe en Paardekooper als verplichte kost bestudeerd en geëxamineerd. Ook de traditionele zinsontleding werd – al dan niet met moderne aanpassingen – nog steeds beoefend. Dat was trouwens nodig om de modernste stromingen in de taalkunde te kunnen begrijpen. De grotere traditionele grammatica's raakten uit de omloop. Ze werden echter vervangen door kleinere inleidingen, omdat het terminologische apparaat van de traditie nu eenmaal onontbeerlijk bleef. Deze onontbeerlijkheid bleek ook evident het geval bij de inrichting van de omvangrijkste grammatica die in Nederland tot stand kwam, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* of kortweg de *ANS*. We sluiten dit overzicht af met een korte bespreking van dit werk.

De *ANS* probeert voor een aantal gebruikerscategorieën in de behoefte aan praktische grammaticale informatie te voorzien: docenten Nederlands in het buitenland, Nederlands-taligen in België, journalisten, correspondenten, ambtenaren en anderen die bij hun werk dikwijls voor grammaticale problemen komen te staan. Aan de eigenlijke totstandkoming van het werk, waarvan de eerste druk in 1984 verscheen, werd van 1976 tot 1983 gewerkt. De verantwoordelijke redactie was gemengd Nederlands-Vlaams en bestond uit G. Geerts, W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn. Bij haar werk werd zij regelmatig geconfronteerd met de moeilijkheid van het ontbreken van de nodige voorstudies. Veel theoretisch taalkundig onderzoek is, hoe belangrijk op zichzelf ook, maar in zeer beperkte mate bruikbaar voor een taalbeschrijving zoals de *ANS* die wil bieden. Daardoor was – en is ook in de toekomst nog – veel aanvullend onderzoek noodzakelijk. In de afgelopen jaren heeft ook de redactie zelf door diverse onderzoeksactiviteiten te organiseren een bijdrage geleverd aan het opvullen van leemtes. Vanaf januari 1991 werd aan een herziening gewerkt, die in 1997 werd uitgegeven.

Zo zien we hoe de moderne taalkunde van het Nederlands op allerlei gebieden een florerende discipline is geworden, op het theoretische vlak evenzeer als in praktische toepassing. De taalkunde van het Nederlands is volop in ontwikkeling. We schrijven hier een hoofdstuk dat niet voltooid is.

3.4 Dialectologie en historische taalkunde na 1950

De grote bloei van de dialectologie annex historische taalkunde viel tussen de beide wereldoorlogen. Dat betekent niet dat er zich na de Tweede Wereldoorlog geen belangwekkende ontwikkelingen in deze vakken zouden hebben voorgedaan. In de neerlandistiek begint dan het structuralisme door te dringen (zie 3.1); dat manifesteerde zich vooral in de moderne taalkunde maar het liet ook de dialectologie en de historische taalkunde niet onbeïnvloed. Structuralisme moet hier

in een ruime zin worden opgevat; het komt er in dit verband op neer dat taalelementen synchroon met elkaar in verband gezien worden (als elementen van een systeem) of dat er, diachroon, een causale relatie tussen verschillende veranderingen gelegd wordt. In het laatste geval wordt ook wel van interne taalkunde gesproken. Een voorbeeld hiervan vinden we in het al in 1938 verschenen werk van A.P. Kieft: *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling*. Kieft volgde hierin Gilliéron na: hij probeerde bepaalde geografische verschijnselen uit homoniemenvermijding te verklaren. Zo is er een woord met de betekenis 'paling' en een woord met de betekenis 'gier, mestvocht'. In die gebieden waarin deze woorden door de klankwetten samenvielen, in *aal*, is één ervan verdwenen. In Vlaanderen bijvoorbeeld is het eerste woord verdwenen, het is daar vervangen door *paling*. De afwezigheid van een bepaalde woordvorm werd dus causaal in verband gezien met een bepaalde klankontwikkeling. Er is hier sprake van een intern-linguïstische verklaring, in tegenstelling tot een expansiologische of extern-linguïstische verklaring waarbij men de verklaring buiten de taal zoekt (in overname en prestige). Het is interessant dat Kieft op zijn boek bij de expansioloog Kloeke is gepromoveerd. Een ander voorbeeld van deze "interne" manier van werken is de dissertatie van Jan Goossens over landbouwtermen in Belgisch Limburg (1963). Behalve van homonymie wordt hierin ter verklaring ook gebruik gemaakt van het woordveld, van synonymie en polysemie en nog andere factoren.

Het structuralisme had ook zijn doorwerking in de dialectgrammatica's die in deze periodes verschenen: wat de (synchrone en/of diachrone) klankleer betreft zijn die vaak fonologisch van opzet. De eerste dialectfonologie verscheen in 1933, over de fonologie van het dialect van de Twentse plaats Tilligte van Th. Baader en B. Ribbert. Ook in de historische grammatica drong het structuralisme door. Een voorbeeld daarvan is de *Historische Phonologie des Niederländischen* van Goossens. Het boek verscheen in 1974, 58 jaar na het verschijnen van de *Cours de linguistique générale* van De Saussure (1916) en ook nog altijd 35 jaar na de *Phonologie* van Van Wijk (zie 3.1). Het bevat een schematisch overzicht van de ontwikkeling van het foneemsysteem via een aantal perioden tot aan het systeem van het Standaardnederlands. Het laat op verschillende plaatsen de invloed zien van de Amerikaanse linguïst (van Vlaamse oorsprong) Frans van Coetsem. Deze paste de structuralistische principes toe op het Oudgermaans, in zijn *Das System der starken Verba* (1956). Hij onderscheidde tussen het Oergermaans en de splitsing in Oost-, West- en Noordgermaans een tussenperiode, het Gemeengermaans (met aan het begin de accentverschuiving), en het is deze periode die we ook bij Goossens vinden.

De invloed van Van Coetsem is ook merkbaar in het *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands* (1977) van Cor van Bree, die in zijn boek verschillende benaderingen naast elkaar toepaste: neogrammatistisch, structuralistisch-functionalistisch en generatief. Een voorbeeld van een functionalistische benadering is het verband dat gelegd wordt tussen de overgang van *io* en *e* in *ie* en de diftongering van *i* tot *ei* <ij>. De eerste overgang veroorzaakt de tweede: er vindt een push chain plaats waardoor de oude *i* niet met de nieuwe *ie* samen-

valt. In dergelijke functionalistische verklaringen, met behulp van push and drag chains, vinden we de doorwerking niet alleen van de Praagse School maar ook van de Franse linguïst Martinet. Een sterk structuralistisch-functionalistische inslag heeft ook de *Historische fonologie van het Nederlands* (1986) van de aan de universiteit van Antwerpen verbonden Jozef van Loon. Opvallend daarin zijn de grote aandacht voor de interactie van fonologie en morfologie en het gebruik dat er gemaakt wordt van het door de Gentse filoloog Maurits Gysseling verzamelde Oudnederlandse namenmateriaal (zie beneden).

In verband met interne taalkunde en structuralisme moet ook de naam van de eerder vermelde Nijmeegse hoogleraar Weijnen genoemd worden. In verschillende publicaties heeft deze de aandacht gevraagd voor interne en structurele verklaringen van taalveranderingen. Hij heeft zich, evenals Goossens, ook verdienstelijk gemaakt door het schrijven van inleidingen en overzichten. In zijn handboek *Nederlandse Dialectkunde* van 1958 (2e druk 1966) valt een grote overzichtskaart van het hele taalgebied op waarop de loop van een groot aantal isoglossen is getekend. Een indeling in dialectgehelen zoals dat het geval was op de kaart van Te Winkel en eveneens op de kaart van Daan is daarop dus niet te zien. Het deel klankleer heeft hij bewerkt tot de *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten* (1991).

Niet alleen het structuralisme, ook de generatieve grammatica vond in dialectologie en historische taalkunde zijn doorwerking. Wat opmerkelijk genoeg ontbreekt, is taalgeografie op generatieve basis: was dat te ingewikkeld en te problematisch? We hebben hier een verschil met het structuralisme dat wel, o.a. bij Heeroma en zijn leerlingen, tot taalgeografische studies heeft geleid.

Naast al deze duidelijk intern-taalkundig, structuralistisch en generatief geïnspireerde studies, valt er ook nog veel te noemen dat niet of minder duidelijk bij een bepaalde richting aansluit. Nog slechts enkele voorbeelden. Het Oudnederlands, speciaal dat van de psalmen, blijkt steeds weer taalhistorici aan te trekken, die zich onder andere interesseren voor de vraag naar de localisering (Zuidlimburgs of Nederrijns?). Voor het Middelnederlands moet de zeer gedetailleerde grammatica (in twee delen) van Van Loey genoemd worden. Het bijzondere ervan is dat hij expliciet aandacht besteedt aan de regionale differentiatie binnen het (vooral 13e-eeuwse) Middelnederlandse materiaal. Het Middelnederlands wordt niet meer gezien als een soort eenheidstaal zoals dat bijvoorbeeld nog bij Franck (zie 1.3) het geval was. Verder concentreert hij zich op het Middelnederlands zelf en onthoudt hij zich van historisch-grammaticale beschouwingen zoals we die in oudere grammatica's aantreffen. Verder valt te wijzen op de verdere ontsluiting, ook in deze periode, van teksten uit de oudere fasen (literair en ambtelijk) en op de verschijning, ook buiten het structuralistisch kader om, van dialectstudies en -woordenboeken en studies betreffende groeps- en vaktaalen. Vooral omvangrijke woordenboekprojecten moeten in dit verband genoemd worden, voor het Achterhoeks, het Zeeuws, de Brabantse, Vlaamse en Limburgse dialecten, het Drents, het Stellingwerfs en het Liemers.

Aan het begin van deze paragraaf is de opmerking gemaakt dat het na de Tweede Wereldoorlog met de grote bloei van de dialectologie annex historische

taalkunde is gedaan. Het overzicht dat hiervoor staat, schijnt dit niet te bevestigen. Toch raken dialectologie en historische taalkunde in deze periode, in de vakbeoefening en later ook in het onderwijs, langzaam op de achtergrond, zij het meer in Nederland dan in Vlaanderen. Hiervoor zijn zeker twee oorzaken aan te wijzen. De eerste is dat door het structuralisme en later ook de generatieve taalkunde de aandacht verschoof naar de synchrone bestudering van het moderne Nederlands. De taalkunde werd theoretischer en theorieën kunnen nu eenmaal het beste op een moderne fase worden toegepast: daarvoor kan materiaal in overvloed worden verzameld en daarvoor kan de onderzoeker ook bij zichzelf te rade gaan. En omdat de meeste onderzoekers van huis uit standaardtaalsprekers zijn, valt de keuze ook meestal op deze variëteit. Eind jaren '60 keerde dan ook nog het maatschappelijk tij: de roep om maatschappelijke relevantie was in ieder geval voor de historische taalkunde niet gunstig. Maar er was nog een derde oorzaak: de beoefening van de historische grammatica en ook van de dialectologie was, voorzichtig geformuleerd, vaak nogal empirisch, bleef nogal eens steken in het verzamelen en inventariseren van vormen zonder theoretische verwerking.

Dat het gedaan is met de dominantie van dialectologie en historische taalkunde blijkt duidelijk uit de bezetting van de leerstoelen en uit de terugdringing van deze vakken uit het onderwijsprogramma. Wat het eerste betreft, alle oude leerstoelen in de Nederlandse taalkunde in Nederland gaan verloren. Wel komen er aparte leerstoelen voor de historische taalkunde in Leiden (bezet door C. van Bree, die in 1982 B.C. Damsteegt opvolgde en zich ook met taalvariatie bezighoudt) en aan de Universiteit van Amsterdam, die overigens na het emeritaat van L. Peeters in 1989, weer wordt opgeheven, en blijven er daarnaast ook docenten voor de historische vakken aan het werk. In Nijmegen komt er in 1972 een leerstoel voor algemene en Nederlandse dialectologie, eerst bezet door Weijnen (tot 1980) en later door A.M. Hagen en er komt daar ook, in 1993, een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis van de Nederlandse grammatica (G.R.W. Dibbets). In België (waar overigens de universitaire organisatie niet vergelijkbaar is met de Nederlandse) is de situatie nog altijd gunstiger. We noemen hier (zonder volledig te zijn) J. Goossens (Leuven en Münster: 1965/69-1995), G. Geerts (Leuven), D. Geeraerts (Leuven), G. de Schutter (Antwerpen), J. Taeldeman (Gent), R. Willemyns (Brussel) en S. de Vriendt (Brussel). Ze hebben allen dialectologisch, sociolinguïstisch en/of taalhistorisch werk op hun naam staan. De steeds terugkerende bezuinigingen maken zowel voor Nederland als voor Vlaanderen de toekomst erg onzeker.

3.5 Recente ontwikkelingen in historische taalkunde en taalvariatiestudie

De indruk is dat de historische taalkunde en taalvariatiestudie omstreeks 1975 weer interessanter gaan worden. De belangrijke ontwikkelingen die zich dan gaan voordoen, kunnen in drie punten worden aangegeven. Dit kan omdat het hier om recente en zelfs contemporaine ontwikkelingen gaat, slechts schetsmatig gebeuren.

Er is ten eerste een enorme uitbreiding van de feitenbasis, zowel historisch als dialectologisch. Voor de historische taalkunde moet om te beginnen het Corpus

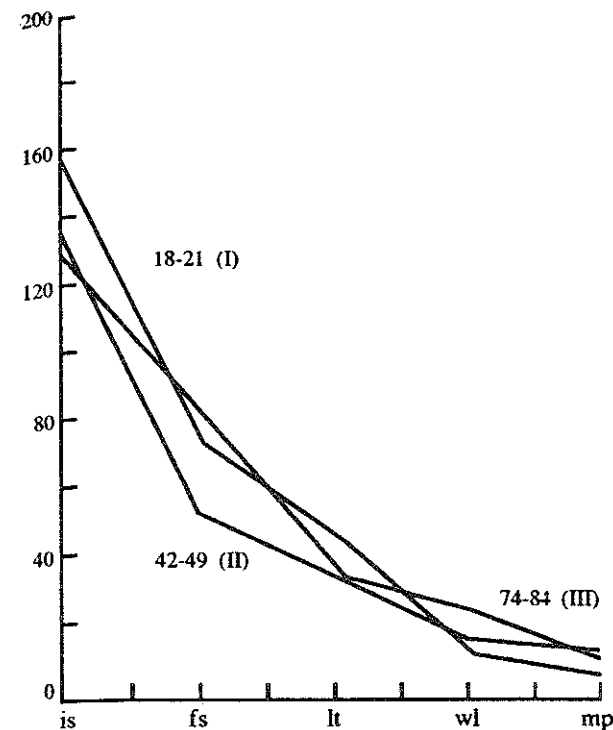
Gysseling genoemd worden: een kolossale uitgave (1977-1987), met de nodige indices, van de ambtelijke en literaire teksten, overgeleverd in handschriften tot en met 1300. Het corpus staat op naam van de Gentse archiefonderzoeker Maurits Gysseling, die ook genoemd moet worden om zijn ontsluiting van onder andere Oudnederlands namenmateriaal. Met de bronnen van de 14e eeuw heeft men zich, onder leiding van Pieter van Reenen en Maaïke Mulder, aan de Vrije Universiteit te Amsterdam beziggehouden. Vooral de ambtelijke teksten zijn belangrijk omdat ze dateerbaar en localiseerbaar zijn en dus aan de hand daarvan ook bepaalde taalvormen gedateerd en gelocaliseerd worden. Op grond van op deze manier geïdentificeerde vormen kunnen dan weer de datering en localisering van literaire teksten plaatsvinden. Overigens hebben ambtelijke teksten ook hun nadelen doordat ze vaak een nogal stereotiep taalgebruik bevatten.

Het nieuwe materiaal is een stimulans niet alleen voor synchroon onderzoek van het Middelnederlands maar ook voor diachroon-taalkundig onderzoek. Op basis ervan zijn al twee klankatlassen gemaakt, van Amand Berteloot (1983) en Marijke Mooyaart (1992), en aan een vroeg-Middelnederlands woordenboek wordt gewerkt op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. In Antwerpen is men onder leiding van Van Loon bezig met een taalAtlas van het Oudnederlands op basis van het namenmateriaal. De dialectoloog kan tegenwoordig profiteren van uitgebreide bandarchieven, in Gent en in Amsterdam. Verder moet het zogeheten Goeman-Taeldemanproject genoemd worden (onder leiding van Ton Goeman van het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam en van de Gentse hoogleraar Johan Taeldeman): een verzameling van dialectgegevens voor een groot aantal plaatsen door middel van een uitvoerige fonologische en morfologische vragenlijst. Een overstelpende hoeveelheid materiaal is tegenwoordig geen probleem meer: dankzij de computer is het mogelijk meer gegevens dan vroeger te verwerken en daar ook meer vragen aan te stellen. Ook bij het maken van dialectkaarten kan tegenwoordig de moderne techniek worden ingeschakeld zoals dat gebeurt bij de gegevens van het Goeman-Taeldemanproject.

Ten tweede valt te wijzen op de bloei van de historische syntaxis annex dialectsyntaxis. Daar bestond ook vroeger al belangstelling voor, onder andere bij de Groninger School (zie 2.3), uit welke school A. Sassen voortkomt met zijn studie van het Drents van Ruinen (1953), en in Vlaanderen bij V.F. Vanacker met zijn syntaxis van het Aalsters dialect (1948). Pas in 1971 verschijnt het eerste samenvattende werk voor de historische syntaxis van het Nederlands: de *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* van Weijnen. Aan A.M. Duinhoven (Universiteit van Amsterdam) danken we een groot aantal historisch-syntactische studies. Zijn werk culmineert in zijn groots opgezette *Middelnederlandse syntaxis synchroon en diachroon* waarvan intussen het eerste deel, in 1988, is verschenen. Vanaf de jaren zeventig verschijnt er een verheugend aantal syntactische studies in de vorm van artikelen en dissertaties.

Ten derde moet gewezen worden op de moderne sociolinguïstiek zoals die vooral door toedoen van William Labov sinds de jaren '60 tot ontwikkeling is gekomen. Sociolinguïstische noties kwamen ook bij vroegere onderzoekers voor (Kloke, Van Ginneken) en een mooi voorbeeld van pre-Laboviaanse sociolin-

Afb. 5 De uitspraak van oo bij Rotterdamse vrouwen, naar leeftijd en stijl (is = informele stijl, fs = 'formele stijl, lt = leestekst, wl = woordenlijst, mp = minimale paren): hoe hoger de index (links), des te meer diftongische uitspraak (grout 'groot'). In: A.L. van den Ende, 'Kommie uit Rotterdam dan? Enkele aspecten van het Rotterdams', in: *Taal en Tongval* 37 (1985), 165-187.



guïstiek is ook het boek van E. Nuijten over Borne: *De tweetalige mens* uit 1962. Verder kan er gewezen worden op de levendige belangstelling die vele vroegere taalkundigen (De Vooys, Van Haeringen, Kloke, Van den Toorn) koesterden voor de positie van de (noordelijke) standaardtaal. Sinds Labov echter wordt de sociolinguïstiek, in de zin van taalvariatieonderzoek, op een methodologisch systematische wijze beoefend. Lag het accent voorheen op regionale variatie, er ontstaat nu ook een grote belangstelling voor variatie die door stijl, sexe of sociale klasse is bepaald. Daar kwam de intern-talige variatie bij, bijvoorbeeld dat deletie van *t* eerder achter obstruenten dan liquidae optreedt (vergelijk *knecht* en *held*). "Gewone" linguïsten plachten zich voor deze verschijnselen niet te interesseren; Labov betrok ze echter in zijn onderzoek. Men raakte dus steeds meer doordrongen van een breed begrip van taalvariatie. Hierbij kwam ook de vergelijking van leeftijdsgroepen: door oudere met jongere informanten te vergelijken kan men taalveranderingen op het spoor komen (onderzoek naar taalverandering in "schijnbare tijd"). We hebben gezien hoe in een vorige periode de taalgeografie onderzoek naar taalverandering stimuleerde: waar komt een verandering vandaan en hoe verbreidt die zich over het taalsysteem en het lexicon, over de taalgemeenschap en in de ruimte? De stimulans daartoe komt nu vooral van de sociolinguïstiek. Een latere ontwikkeling, onder invloed van de sociale psychologie, is het onderzoek naar taalattitudes, naar wat we de binnenkant van de taalvariatie zouden kunnen noemen.

De Laboviaanse vorm van sociolinguïstiek, gericht op taalvariatie en taalver-

andering vooral binnen grote steden, vond binnen Nederland en Vlaanderen een gunstig onthaal. Ze werd ook een nieuw onderdeel binnen het studieprogramma dat op grote belangstelling bij de studenten kon rekenen. Er zijn hiervoor ten minste twee oorzaken aan te wijzen: het gaat hier om een maatschappelijk relevante vorm van taalkunde en er worden nieuwe onderzoeksgebieden ontsloten die compenseren voor het verdwijnen van het traditionele object van de dialectologie: het oude, sterk lokaal bepaalde dialect. Nadat al in 1967 Jo Daan op een Amsterdams dialectsymposium de aandacht op Labov had gevestigd, verschijnt in 1975 de eerste Nederlandse Laboviaanse studie: Jan de Vries e.a., 'De slot-*t* in consonantclusters in Leiden: een sociolinguïstisch onderzoek' (in het tijdschrift *Forum der Letteren*). In de jaren 80 verschijnen er in Nederland meer van dergelijke studies. Binnen het sociolinguïstisch kader past ook de belangstelling voor de thuistaal-schooltaalproblematiek. In het Kerkradeproject (1971-1983) werd onderzoek verricht naar de moeilijkheden waarmee kinderen uit dialectmilieus op school worden geconfronteerd en naar didactische mogelijkheden om daar iets aan te doen. Het resulteerde in twee dissertaties, van A.M. Hagen en van Sijf Stijnen en Ton Vallen (1981).

Toch is de indruk dat de belangstelling binnen het Nederlandse taalgebied zich meer op andere problemen heeft gericht. In Vlaanderen was die al van oudsher gericht op typisch Vlaamse problemen als de standaardiseringsproblematiek en de taalverhoudingen binnen de Brusselse agglomeratie. Bij eerstgenoemde problematiek dringen zich vragen op als: hoe gaan Vlamingen van hun dialect op de standaardtaal over? en ook normatief: moet Vlaanderen zich restloos bij de noordelijke norm aansluiten of is er een zekere ruimte voor zuidelijke varianten? Er zou hier een groot aantal onderzoekers genoemd kunnen worden; sommigen zijn al hierboven genoemd. In Nederland ontstond er een grote belangstelling voor de wederzijdse verhouding en beïnvloeding van dialect en standaardtaal. Men stuit daarbij op processen van dialectverlies: hoe wordt het dialect in situationeel opzicht teruggedrongen (functieverlies) en hoe ondergaat het ook intern de invloed van de standaardtaal (structuurverlies)? Bij structuurverlies is de vraag naar de stabiliteit van belang: welke elementen handhaven zich gemakkelijk in het dialect, welke juist niet? De dialectontwikkeling in deze tijd gaat duidelijk in de richting van globale streektalen (regiolecten, met een term van de Groningse onderzoeker Hoppenbrouwers), die in de plaats komen van de oude, sterk lokaal bepaalde dialecten. Ook het hier beschreven onderzoek compenseert het teloorgaan van de oude dialectologie; hier liggen bovendien interessante contactlinguïstische mogelijkheden. Daardoor past het binnen het internationale talen-in-contactonderzoek waaraan de namen van beroemde Amerikaanse linguïsten verbonden zijn: Uriël Weinreich, Einar Haugen en Frans van Coetsem. Vrij recent is ook de vraag naar de invloed van het dialect op de standaardtaal opgekomen: hoe ontstaan regionale variëteiten daarvan? Een belangrijk centrum voor dialectverliesonderzoek is de universiteit van Nijmegen: A.M. Hagen en zijn leerlingen, maar ook elders houdt men er zich mee bezig.

Tot zover een aantal ontwikkelingslijnen. Bij twee ervan, de syntaxis en de sociolinguïstiek, treft ons een sterk methodologisch en theoretisch bewustzijn:

structuralistisch, generatief of anderszins. Verder valt ook vaak de brede empirische basis op. Er zouden ook nog andere ontwikkelingslijnen te noemen zijn, bijvoorbeeld de toepassing van sociolinguïstische inzichten op het verleden (stijlverschillen in oudere fasen, standaardisering) en de beoefening van de geschiedenis van de taalkunde. Een belangrijke ontwikkelingslijn is ook de toenemende internationalisering waarop al in verband met de moderne taalkunde is gewezen. Opmerkelijk bij alles blijft hoe vooral de historische taalkunde open plekken blijft vertonen. Er verschijnen wél van tijd tot tijd geschikte hulpmiddelen bij de studie van het Middelnederlands en het 17e-eeuws maar er is nog steeds niet een goede omvattende grammatica en een goed woordenboek voor het 17e-eeuws. De 16e en 18e eeuw zijn nog altijd voor een belangrijk deel onontgonnen terrein. De geschiedenis van De Vooys heeft, behalve in een tweetal publicaties voor een breder publiek, een opvolger gevonden in de *Geschiedenis van het Nederlands* (1992, 2e druk 1994) van Marijke van der Wal in samenwerking met Cor van Bree. In dit boek wordt zowel de externe als de interne geschiedenis van het Nederlands behandeld. De *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (1977) van D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets presenteert zich door de interne geschiedenis buiten beschouwing te laten als een gedeeltelijke opvolger van De Vooys' geschiedenis. "Schönfeld" wacht echter nog steeds op een waardige vervanging. Ook aan het eind van de 20e eeuw is er dus, ondanks een zekere terugkeer van dialectologie (ruim opgevat als studie van taalvariatie) en historische taalkunde, nog heel wat te wensen overgebleven.

4 Besluit

Als we terugzien op de ontwikkeling van de Nederlandse taalkunde sinds het optreden van Matthias de Vries, constateren we een toenemende diversiteit en specialisatie: studie van de oudere fasen, geschiedenis van het Nederlands (intern en extern), lexicografie, dialectologie inclusief taalgeografie, moderne grammatica in al haar onderdelen (fonologie, morfologie, syntaxis) en volgens diverse theoretische benaderingen (structuralistisch, generatief, functionalistisch), sociolinguïstiek, pragmalinguïstiek. Daarnaast constateren we ook constanten die gegeven zijn met het door de jaren heen gelijk blijvende object van studie: de Nederlandse taal in haar structuur, haar verscheidenheid en haar ontwikkeling. Er zijn nu ook tekenen die erop wijzen dat diverse onderdelen en stromingen naar elkaar toegroeien. In hoeverre we hier inderdaad een ontwikkeling hebben die zich zal doorzetten, kan op dit moment nog niet worden vastgesteld.

Verwijzingen

- Voor de neerlandistische activiteiten aan de universiteiten van Harderwijk en Franeker zie De Bonth 1996 en Noordegraaf 1995.
- Voor de voorgeschiedenis van de Nederlandse taalkunde zie Bakker & Dobbets 1977 en Van der Wal & Van Bree 1994.
- Voor Matthias de Vries en zijn school baseerden wij ons voornamelijk op Karsten 1949 en Noordegraaf 1985.
- Over Van Ginneken zijn nadere bijzonderheden te vinden in Heeroma 1968 en in Foolen & Noordegraaf 1996. Voor Den Hertog zie Hulshof 1985. Leven en werk van Kruisinga worden beschreven in Van Essen 1983. Voor De Vooy's zie Gerritsen 1995.
- Voor de geschiedenis van de dialectologie zie Goossens 1977 en 1977a, Hagen 1988 en Van Bree 1997, voor die van de historische grammatica Van Bree 1990 en voor beide Van Haeringen 1960.
- Voor Kloeke zie Van Lessen-Kloeke 1968 en Van den Toorn 1977.
- Literatuur bij het structuralisme, naast al genoemd werk, Beheydt 1995. Voor de moderne taalkunde vanaf omstreeks 1960 zie Koster 1993 en Bakker & Dobbets 1977, hoofdstuk 6.

Bibliografie

- Bakker, D.M. en G.R.W. Dobbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch: Malmberg, 1977.
- Beheydt, Ludo, Dutch Linguistics at the Crossroads in the Development of Linguistics, in: Thomas F. Shannon & Johan P. Snapper (eds.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993*, Lanham 1995, 41-56.
- Bonth, Roland de, 'Wanneer toch komt de Nederduitse Spraakkunst van den Heer Tollius te voorschijn?' Een onuitgegeven spraakkunst uit de achttiende eeuw (II), in: *Meesterwerk. Berichten van het Peeter Heynsgenootschap* nr. 7 (1996), 26-43.
- Bree, C. van, Historische grammatica's van het Nederlands in historisch perspectief, in: *Traditie en Progressie. Handelingen van het 40e Nederlands Filologencongres*, 's-Gravenhage, 1990, 135-150.
- Bree, C. van, De dialectologie van het Nederlands vanaf 1970, in: *Neerlandica extra muros* XXXV (1997), 8-30.
- Druyven, Th., Samenspraak bij de Hollandsche Spraakleer. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de Hollandsche Spraakleer (1846), in: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*, L. van Driel & J. Noordegraaf (red.), Kloosterzande: Duerinck-Krachten, 1982, 157-173.
- Essen, A.J. van, *E. Kruisinga. A Chapter in the History of Linguistics in the Netherlands*, Leiden: Nijhoff, 1983.
- Foolen, Ad en Jan Noordegraaf (red.), *De taal is kennis van de ziel. Opstellen over Jac. van Ginneken (1877-1945)*, Münster: Nodus Publikationen, 1996.
- Gerritsen, W.P., *De Vooy's en de explosie van de neerlandistiek*, Utrecht, 1995.
- Goossens, J., Geschiedenis van de Nederlandse dialectstudie, in: Bakker & Dobbets 1977, 285-309.
- Goossens, J., *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977a, 2e druk.
- Haeringen, C.B. van, *Netherlandic Language Research*, Leiden, 1960, 2e ed.
- Hagen, Anton M., Dutch dialectology: the national and the international perspective, in: Jan Noordegraaf, Kees Versteegh & Konrad Koerner (eds.), *The History of Linguistics*

- in the Low Countries, Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 1992, 329-353.
- Heeroma, K., De Nijmeegse neerlandistiek, in: *Sprekend als nederlandist*, Den Haag, 1968, 66-86.
- Hulshof, H., *C.H. den Hertog als grammaticus*, Muiderberg: Coutinho, 1985.
- Karsten, Gert, *100 jaar nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*, Leiden: Nederlandsche uitgeversmaatschappij, 1949.
- Koster, Jan, Transformationele omwegen, in: *Gramma/TTT* 2 (1993), 77-105.
- Lessen-Kloeke, M.J. van, G.G. Kloeke *Bibliografie en dagboekfragment*, Amsterdam, 1968.
- Noordegraaf, J., *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*, Dordrecht: Foris, 1985.
- Noordegraaf, Jan, Het begin van de universitaire neerlandistiek: Franeker 1790?, in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 2 (1995), 43-53.
- Noordegraaf, Jan, General Grammar in the Netherlands 1670-1900, in: *Sprachtheorien der Neuzeit II. Von der Grammaire de Port-Royal (1660) zur Konstitution moderner linguistischer Disziplinen (=Geschichte der Sprachtheorie. Band 5)*, Hrsg. v. Peter Schmitter, Tübingen: Gunter Narr, 1996, 94-121.
- Toorn, M.C. van den, Kloeke's expansietheorie na vijftig jaar, in: *De Nieuwe Taalgids* 70 (1977), 1-13.
- Toorn, M.C. van den, Uit de geschiedenis van de nieuwe taalgids, in: *De Nieuwe Taalgids* 88 (1995), 481-489.
- Wal, Marijke van der, (in samenwerking met Cor van Bree), *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht: Spectrum, 1994, 2e dr.